

Alternatieve economische systemen

Een exploratieve studie naar bruikbare concepten voor het ontwerp van een geregionaliseerd landbouwsysteem

Dit essay is in opdracht van InnovatieNetwerk opgesteld door:
Biba Schoenmaker, BYOI

Projectleider InnovatieNetwerk:
Dr.ir. M.C.H. Wagemans

Dit rapport is opgesteld in het kader van het thema 'Duurzaam Ondernemen',
concept 'Duurzaam regionaal landbouw- en voedselsysteem'

Postbus 19197
3501 DD Utrecht
tel.: 070 378 56 53

www.innovatienetwerk.org

Het ministerie van LNV nam het initiatief tot en financiert InnovatieNetwerk.

ISBN: 978 – 90 – 5059 – 405 – 9

Overname van tekstdelen is toegestaan, mits met bronvermelding.

Rapportnr. 09.2.224, Utrecht, december 2009.

Voorwoord

De laatste jaren is er in brede kring discussie ontstaan over de spanning tussen globalisering en regionalisering. De recente economische crisis heeft dat debat nog versterkt. Velen zijn van mening dat er geen wezenlijk alternatief is voor globalisering. Anderen menen dat er te weinig oog is geweest voor de nadelen ervan. Zij bepleiten regionalisering als oplossing.

Hoewel globalisering en regionalisering qua aard en uitgangspunten totaal verschillende ontwikkelingsrichtingen betreffen, is in beide gevallen behoefte aan innovaties. Bij het werken aan vernieuwingen is belangrijk dat er scherp zicht bestaat op de onderliggende problematiek. Voor InnovatieNetwerk is dit aanleiding geweest een patroonanalyse uit te voeren op het terrein van regionalisering. Er zijn weliswaar veel initiatieven maar regionalisering van de landbouw komt moeilijk van de grond. Deze analyse treft U aan in het Rapport “Een zoektocht naar institutionele vernieuwing voor een duurzaam regionaal landbouwsysteem”. Centraal in de analyse staat dat problemen vaak hardnekkig zijn omdat ze georganiseerd in stand worden gehouden.

Het rapport mondt uit in de conclusie dat er op een drietal terreinen behoefte is aan ingrijpende vernieuwing. Het betreft vernieuwing van het economisch systeem, nieuwe vormen van sturing en vernieuwing van ketens. Over deze drie onderwerpen zijn afzonderlijke rapporten verschenen. Daarin worden nieuwe perspectieven geschetst op basis van ideeën en modellen die de afgelopen jaren zijn ontwikkeld.

Het essay dat thans voor u ligt, concentreert zich op vernieuwing van ons economisch systeem. Het bevat een verkenning van enkele nieuwe

economische systemen die zijn gebaseerd op andere grondslagen en andere uitgangspunten. Het essay biedt een overzicht van nieuwe inzichten, maar besteedt ook aandacht aan praktijkexperimenten die reeds plaatsvinden. De inhoud van dit essay zal worden betrokken bij het verder uitwerken van een regionaal duurzaam landbouwmodel.

Wanneer u belangstelling heeft om bij dit project rond regionalisering te worden betrokken, dan nodig ik u van harte uit om dat aan ons kenbaar te maken. We werken immers als een netwerkorganisatie. Contactpersoon voor dit project is Mathieu Wagemans.

Ik wens u veel leesplezier en inspiratie.

Dr. G. Vos,
Directeur InnovatieNetwerk.

Inhoudsopgave

Voorwoord

Samenvatting **1**

1. Inleiding **5**

- 1.1 Tijd voor nieuwe stappen 6
- 1.2 Begripsbepaling 8

2. Systemfouten **13**

- 2.1 Marktmechanisme 13
- 2.2 Monetaristische benadering 14
- 2.3 Economische groei 15
- 2.4 Alternatieve welvaartsindicatoren 16
- 2.5 Mens- en Maatschappijbeeld 16
- 2.6 Globalisering - Regionalisering 17

3. Alternatieve economische systemen **21**

- 3.1 Selectie 21
- 3.2 Bespreking vijf alternatieve systemen 22

4. Conclusie **51**

Literatuurlijst **55**

Bijlage I: Alternatieve indicatoren **61**

Summary **71**

Samenvatting

Binnen het Thema 'Duurzaam Ondernemen' is door InnovatieNetwerk gewerkt aan innovaties op het vlak van 'Regionalisering'. Daarbij staat de vraag centraal: biedt regionalisering als uitgangspunt voor duurzame landbouw een antwoord op de lange termijn op problemen ten aanzien van veilige voedselproductie (op globaal niveau), onverantwoord gebruik van natuurlijke hulpbronnen, milieuaantasting, behoud van cultuurlandschap en het verdwijnen van belangrijke (sociale) functies uit regio's?

Een regionaal landbouwsysteem vraagt op meerdere punten om ingrijpende wijzigingen ten opzichte van de bestaande praktijk. In dit essay staan veranderingen van het economisch systeem centraal. Er is een verkenning uitgevoerd naar alternatieve economische systemen die van nut kunnen zijn bij regionalisering. Daarbij is in het bijzonder gekeken naar systeeminnovatieve concepten die op handelingsniveau uitvoerbaar zijn.

De volgende alternatieve economische systemen komen aan bod:

1. Participatieve economie;
2. Samenwerkingseconomie;
3. Solidaire economie;
4. Zorgeconomie;
5. Ecologische economie.

Van elk systeem worden de onderliggende principes en instrumenten beschreven. Ook wordt ingegaan op de toepasbaarheid van elk afzonderlijk systeem voor een geregionaliseerd landbouwsysteem. Daarbij worden per systeem de omslagpunten ten opzichte van het bestaande economische systeem aangegeven. Het is immers belangrijk de conse-

quantities te kennen wanneer een alternatief systeem deel gaat uitmaken van een nieuw regionaal landbouwsysteem.

De essenties van de besproken alternatieve economische systemen kunnen als volgt worden aangegeven:

- **Participatieve economie**

Uitgangspunt hierbij is dat burgers op een directe wijze worden betrokken bij besluitvorming over productie en consumptie. Er is sprake van invloed en zeggenschap.

- **Samenwerkingseconomie**

Samenwerking en wederkerigheid vormen het uitgangspunt. Er is sprake van zelfbeheer waarbij verantwoordelijkheden gelijkmatig worden verdeeld onder deelnemers.

- **Solidaire economie**

Mens en natuurwaarden staan centraal in de modellen. Onderlinge ondersteuning en respect voor natuur en milieu vormen belangrijke uitgangspunten.

- **Zorgeconomie**

Kernbegrip is de gelijkheid tussen seksen, culturen en generaties. Het gaat om een menswaardig bestaan en om gelijke kansen voor iedereen.

- **Ecologische economie**

Duurzaamheid vormt het centrale begrip. Het economisch deelsysteem is onderdeel van het ecologische systeem. Er dient een rechtvaardige verdeling van hulpbronnen te zijn. Ieder dient te beschikken over ecologische basisrechten.

1. Inleiding

Dit essay is het product van een exploratief onderzoek waarin enkele alternatieve economische systemen worden onderzocht op relevante en toepasbare elementen voor een geregionaliseerd landbouwsysteem. Voor het in de praktijk brengen van een landbouwsysteem dat werkt vanuit regionalisering dient helder te zijn welke uitgangspunten hieraan ten grondslag liggen. Deze uitgangspunten zijn terug te vinden in de vijf alternatieve systemen die zijn geselecteerd en die worden beschreven in Hoofdstuk 3. Aan de alternatieve systemen zijn beslispunten verbonden die duidelijk maken welke omslagpunten noodzakelijk zijn voor systeem- en beleidsverandering. Alvorens deze alternatieve systemen te bespreken, zal eerst (in Hoofdstuk 1.1) thematisch worden ingegaan op het spanningsveld tussen regionalisering en globalisering. Ook is belangrijk dat er sprake is van een helder begrippenapparaat. Het uiteindelijke doel is immers niet om een algemene beschouwing te geven over de problematiek, maar om aangrijpingspunten te vinden voor een nieuw en op handelingsniveau uitgewerkt regionaal ontwerp. Die begripsverheldering komt in Hoofdstuk 1.2 aan de orde.

Aansluitend wordt in Hoofdstuk 2 een analyse gepresenteerd waarbij de nadruk ligt op systeemfouten. Het is immers belangrijk om scherp zicht te hebben op problemen, om zo te voorkomen dat gepresenteerde oplossingsrichtingen slechts symptomen bestrijden maar de onderliggende knelpunten onverlet laten. In Hoofdstuk 4 worden conclusies getrokken met betrekking tot de bijdragen die de diverse systemen kunnen leveren aan ontwerpen voor een regionale landbouw.

1.1

Tijd voor nieuwe stappen

In vergelijking met een decennium geleden neemt de aandacht voor duurzame ontwikkeling sterk toe. Er worden talloze initiatieven gestart, en ook in beleidskringen krijgt duurzaamheid steeds meer aandacht. Recente voorbeelden hiervan zijn onder meer de campagne vanuit de Europese Commissie om biologische landbouw te stimuleren onder jongeren¹ en het wederom verstrekken van subsidies op zonnepanelen door de Nederlandse overheid.² Daarnaast groeit het aantal ondernemers dat zich richt op maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO). Dit zijn waardevolle en positieve ontwikkelingen. Extra prioriteit geven aan het voorkomen van uitputting van natuurlijke hulpbronnen en van aantasting van de biodiversiteit en van het klimaat blijft echter zeer belangrijk en nodig. Zo vermeldt het *Living Planet Report* van het Wereld Natuur Fonds dat de biocapaciteit van de aarde jaarlijks met 25% wordt overschreden. Door een onevenredig grote consumptie is het ecologische systeem niet meer in staat zich voldoende te herstellen. Ook is sinds de jaren zeventig de biodiversiteit van de aarde met zo'n 30% gedaald (WWF, 2006). In het duurzaamheidsdebat overheerst de gedachte dat problemen met betrekking tot uitputting van natuurlijke hulpbronnen en milieuaantasting volledig zijn op te lossen door technologische vernieuwingen. In lijn hiermee wordt vanuit de economische benadering nog wel eens de groene Kuznets-curve opgevoerd. Die geeft aan dat economische groei zal leiden tot een schoner milieu omdat landen door de groei van hun economie meer (financiële) middelen beschikbaar krijgen die voor duurzame investeringen kunnen worden aangewend. Los van de vraag of meer financiële middelen automatisch leiden tot extra aandacht voor milieu en duurzaamheid, is ook aan de orde op welke wijze economische groei wordt gedefinieerd en gemeten.

In het debat over duurzame ontwikkeling wordt tot nu toe te veel nadruk gelegd op milieu- en natuurcomponenten, en in mindere mate op sociale duurzaamheid. De afgelopen halve eeuw is het niet gelukt een doorbraak³ te vinden voor het armoedevraagstuk, dat een groot deel van de wereldbevolking treft. Volgens het Human Development Report (2007-2008) leven wereldwijd 2,6 miljard mensen (40% van de wereldbevolking) van twee dollar of minder per dag (UNDP, 2007). Hiermee kan niet worden voorzien in de minimale basisbehoeften, waaronder goede huisvesting, gezondheidszorg en een gezond leefklimaat. Naast armoede spelen er problemen op het vlak van sociaal-cultureel welzijn. Te denken valt aan sociale vervreemding doordat het mensen in achterstandposities ontbreekt aan mogelijkheden en toekomstperspectief, of dat ze ten prooi vallen aan vervreemding omdat mensen geen grip meer ervaren op de eigen omgeving door beleidsveranderingen of globalisering. Het Sociaal Cultureel Planbureau brengt elke twee jaar een rapport uit ('De Staat van Nederland') waarin deze elementen aan bod komen. Het rapport uit 2007 vermeldt dat het besteedbaar inkomen van huishouden tussen 2001 en 2005 is gedaald en dat de arbeidsparticipatie van niet-westerse inwoners sterk achterblijft op het algemeen gemiddelde (Bijl e.a., 2007). Het belang van sociaal evenwicht in de wereld is net zo groot als

¹ <http://www.europa-nu.nl/9353000/1/j9vvh6nf08temv0/vhwwggz81hx2?ctx=vhsjgh0wpcp9> (opgehaald 01-08-2008).

² http://www.senternovem.nl/sde/nieuws/sde_subsidie_voor_zonnepanelen_.asp (opgehaald 31-08-2008).

³ Een aantal factoren heeft hier duidelijk eerder negatief dan positief aan bijgedragen, zoals verstrekte leningen vanuit de westerse landen tegen hoge rentes die tot grote onaflosbare schulden leidden, en later opgelegd beleid vanuit IMF en de Wereldbank (Stiglitz, 2002).

ecologisch evenwicht. Het is zinvol om te komen tot voorstellen waarbij in de breedte wordt gekeken naar onderliggende problemen (op verschillende niveaus), zodat ook in de breedte oplossingen kunnen worden uitgewerkt.

De laatste jaren is er een levendige discussie ontstaan over het effect van economische groei. De vraag of (maximale) economische groei een goede maatstaf vormt voor de economie van landen neemt in die discussie een centrale plaats in. In Engeland, Frankrijk en België⁴ zijn inmiddels diverse organisaties, wetenschappers en politici betrokken bij dit debat. In Nederland is er het Platform Duurzame en Solidaire Economie, waarbij wetenschappers als Arnold Heertje en Lucas Reijnders zijn betrokken en voorts personen als oud-minister Jan Pronk en voormalig bewindvoerder van de Wereldbank Herman Wijffels. Het Nederlandse platform organiseerde in samenwerking met Vlaamse Overleg Duurzame Ontwikkeling in januari 2008 een grote conferentie onder het thema 'Een comfortabele waarheid, groei naar een duurzame en solidaire economie'. Naar aanleiding van deze conferentie werd de 'Verklaring van Tilburg'⁵ opgesteld, waarin gepleit wordt voor een ingrijpende heroriëntatie van nationale economieën. De nadruk ligt daarbij op zowel duurzaamheid vanuit milieu en natuurwaarden, als op sociale duurzaamheid met aandacht voor primaire basisbehoeften, armoede en mondiale ongelijkheid. In navolging op deze initiatieven werd in oktober 2008 bij een expertmeeting, waar vijftig wetenschappers aan deelnamen, gesproken hoe een verandering van economieën er concreet uit kan gaan zien en vorm moet krijgen. Dit gebeurde onder de naam 'Een nieuwe New Deal'.⁶ In het boek 'Moet groei?' van Mulder en Koster (2008), laten economen als (oud-minister) Laurens Jan Brinkhorst, Ruut Veenhoven en Arjo Klamer, zich uit over de vraag of groei van de economie werkelijk zo positief is. Maar ook Frank Kalshoven, econoom en columnist in *de Volkskrant*, besteedde in augustus 2008 een drieluik aan economische groei. Bij een groot aantal lezers bleken veel vragen te leven ten aanzien van dit thema (Kalshoven, 2008). Bij genoemde organisaties en betrokkenen is een groot gevoel van urgentie aanwezig ten aanzien van het vinden van alternatieven. Onderzoek door onder meer het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael, lijkt deze urgentie te bevestigen. Het kennisinstituut gaf de waarschuwing dat de periode van langdurige olieschaarste niet – zoals eerdere schattingen meldden – in 2015 aanbreekt, maar dat al vanaf 2010 sprake zal zijn van een wereldwijd tekort (Van Uffelen, 2008). De kans op militaire conflicten door de olieschaarste wordt volgens de onderzoekers zeer groot. Met name in Afrika kunnen grote spanningen ontstaan, waardoor het continent – dat al zwaar te lijden heeft onder voedsel- en watertekorten en gebrek aan stabiliteit – nog verder achterop zal raken.

Gevoel voor urgentie en noodzaak tot een omslag leeft ook bij de Amerikaanse econoom Jeremy Rifkin.⁷ Rifkin gelooft dat we aan de vooravond staan van de derde industriële revolutie. De econoom pleit voor een overgang naar een waterstofeconomie, waarbij waterstof wordt gebruikt als duurzame energiebron. Deze methode zal toepasbaar zijn in alle landen (ook derdewereldlanden) en ervoor zorgen dat mensen zelf zeggenschap krijgen over de energievoorziening (Hajjema, 2008). Volgens Rifkin kan Europa als het gaat om duurzame

⁴ Zie: *New Economic Foundation* <http://www.neweconomics.org>, *degrowth.com*, *Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling* <http://www.vodo.be>.

⁵ http://www.economischegroei.net/index.php?topic=logotest&style_id=0 (opgehaald 01-08-2008).

⁶ *De Amerikaanse president Roosevelt gebruikte de term 'New Deal' om uitdrukking te geven aan het nieuwe economische programma dat werd ingezet om Amerika na de Grote Depressie van 1929 economisch weer te versterken.*

⁷ *Rifkin is president van The Foundation of Economic Trends in Washington, adviseert de Europese Unie en Europese overheden, en is docent aan de Wharton Business School.*

ontwikkeling en toekomst van deze planeet, een wereldwijde voortrekkersrol innemen. Binnen Europa staat duurzaamheid namelijk – in tegenstelling tot de Verenigde Staten, China of India – al hoog op de agenda. Ook in Nederland is sprake van zinvolle debatten, publieke discussies, verdieping en analyse. De volgende stap is het zoeken, ontwikkelen en realiseren van concrete alternatieven.

1.2 Begripsbepaling

Discussies over duurzaamheid, globalisering, regionalisering en innovaties worden vaak gekenmerkt door een groot aantal begrippen die echter door deelnemers op nogal uiteenlopende wijze worden geïnterpreteerd. Dat komt de helderheid niet ten goede en kan leiden tot verwarring of juist tot schijnbare overeenstemming, waarna op een later tijdstip blijkt dat partijen het minder met elkaar eens zijn dan aanvankelijk verondersteld. Daarom is belangrijk dat begripsverheldering plaatsvindt met betrekking tot enkele begrippen die centraal staan rond regionalisering van de landbouw.

• **Economie**

In veel gevallen wordt het begrip ‘economie’ beschreven als de wetenschap die bestudeert hoe mensen omgaan met alternatief aanwendbare schaarse middelen die zij gebruiken om hun behoeften te bevredigen. Veelal wordt een beperkte invulling van het begrip ‘alternatief aanwendbaar schaarse middelen’ gehanteerd (alleen goederen en diensten die op de markt verhandelbaar zijn en in geld uit te drukken). In dit essay wordt echter een breder begrip gehanteerd. We verstaan hieronder: goederen en diensten, vrije tijd, natuur, open ruimte, leefbaarheid en cultuur, kortom: alles wat schaars is in die zin dat het niet iedereen in gelijke mate en onbeperkt ter beschikking staat. In het huidige gebruik (door economen, politici en vele anderen) wordt economie vaak op één lijn gesteld met geldeconomie. Economie reikt echter veel verder dan datgene wat in monetaire termen wordt vertaald. We komen hier later op terug. Economie gaat over de ‘optimale verdeling’ van de schaarse middelen. De economische wetenschap is een gedragswetenschap, en daarmee een sociale wetenschap. Veel economen gaan uit van een bepaald mensbeeld bij de uitoefening van het vak, namelijk de homo economicus. Dit mensbeeld veronderstelt dat mensen rationeel handelende actoren zijn die maximale behoeftebevrediging nastreven. Er bestaat verschil van mening over het betrekken van dit mensbeeld in de economische wetenschap. Volgens econoom Arnold Heertje berust de economie niet op een bepaald mensbeeld en gaat zij evenmin uit van rationeel gedrag van mensen. “De mens handelt zoals hij handelt” (Heertje, 2007). Hoofdstuk 2 gaat hier verder op in.

• **Landbouw**

Bij ‘landbouw’ gaan we uit van alle economische activiteiten waarbij doorgaans het natuurlijke milieu wordt aangepast ten behoeve van de productie van planten en dieren voor menselijk gebruik. De landbouw is gebonden aan de reproductieprocessen van plant en dier. De land-

bouwsector is op te delen in bosbouw, tuinbouw, akkerbouw en veeteelt. Het landbouwsysteem heeft naast het realiseren van voedselproductie meerdere functies. Daarbij valt te denken aan: natuurbeheer, recreatie, zorg en open ruimte. Vanuit de landbouw zijn er directe banden met andere sectoren, zoals de detailhandel, het transport, de verwerkende industrie en de toeleverende industrie, maar ook met natuur- en milieuorganisaties als het gaat om natuurbeheer en natuurontwikkeling.

• **Duurzame landbouw**

In dit essay wordt gesproken van duurzame landbouw wanneer (onderdelen van) bestaande landbouw zodanig worden aangepast dat er sprake is van een positief effect op de omgeving. Het streven bij duurzame landbouw is te komen tot een goede balans tussen ecologische, economische en sociale waarden bij de totstandkoming van de landbouwproductie. Van belang is dat rekening wordt gehouden met het ecologische systeem, met natuurlijke hulpbronnen en daarmee dus ook met belangen van toekomstige generaties. Het kan hierbij gaan om het reduceren van bestrijdingsmiddelen en kunstmest, maar ook om biologische landbouw. Het gaat bij duurzame landbouw om verschillende, los van elkaar staande initiatieven. Er hoeft geen sprake te zijn van enige verbinding of samenhang tussen deze initiatieven, of in de keten.

• **Regionalisering van de economie**

Onder 'regionalisering van de economie' wordt verstaan: het maximaal sluitend maken van de economische kringloop op regionaal niveau. Het gaat hierbij onder meer over het bevorderen van duurzame regionale handel, productie en consumptie. Het doel is dat de afstand tussen producent en consument zo klein mogelijk is, waarbij per product de sociale, ecologische en financiële aspecten en de efficiëntie worden beoordeeld. Daarbij kan een regio op meerdere manieren worden opgevat. Het kan gaan om een deel van een land, maar ook om een groep van landen, zoals de Europese Unie. Per product zal de ideale geografische schaal van de regio uiteenlopen. Zo kunnen vraag en aanbod van producten als koffie en cacao het best op niveau van de wereldmarkt worden georganiseerd, omdat de productie zeer specifieke condities vraagt die in veel regio's niet aanwezig zijn. Voor producten als granen, zuivel en energie kan de geografische schaal kleiner zijn (Kodde, 2004). Regionalisering betekent ook dat functies (zoals voedselproductie, educatie, zorg, recreatie) in een regio met elkaar worden verbonden, met als doel het toewerken naar een duurzame solidaire economie. Waar een regionale economie gezien kan worden als moment in de tijd, wordt regionalisering opgevat als een proces. Door middel van regionale handel kunnen (productie)ketens worden verkort. Kortere en transparantere ketens kunnen ertoe leiden dat consumenten sneller zicht krijgen op onregelmatigheden binnen ketens, zodat men daarop kan inspelen. Er wordt van uitgegaan dat volledige zelfvoorziening van regio's alsook het afsluiten voor internationale handel niet mogelijk is. Degenen die pleiten voor regionalisering verwachten dat regionalisering onder meer zal leiden tot toename van biodiversiteit, behoud van (cultuur)landschap, meer sociale betrokkenheid bij de regio en afname van milieubelastend transport.⁸ Ontwikkelingslanden zullen mede door *leapfrogging*⁹ in staat zijn om

⁸ Zie onder andere: www.aarde.org.

⁹ Door in te spelen op de actuele kennis over technieken en ontwikkelingen, kunnen ontwikkelingslanden minder efficiënte technieken vermijden en meteen geavanceerde kennis toepassen, zoals windenergie in plaats van vervuilende of uitgeputte energiebronnen.

regionale economieën beter te ontwikkelen. Via regionalisering kan grotere voedselzekerheid ontstaan, is het mogelijk regio's meer resistent te maken tegen economische schommelingen en kunnen bovendien culturele waarden in stand worden gehouden.

In het buitenland bestaan diverse voorbeelden van regionalisering. In Londen wordt sinds enkele jaren gewerkt aan regionale voedselvoorziening. Deze ontwikkeling is ingezet door de Londense burgemeester Ken Livingstone. Ook in ontwikkelingslanden bestaan diverse voorbeelden van regionalisering (Geurts e.a., 2007). In Nederland zijn er nog weinig praktijkvoorbeelden van regionalisering. De afwezigheid van Nederlandse voorbeelden kan ertoe leiden dat (lokale) overheden maar ook bedrijven terughoudend zijn om initiatieven te nemen met betrekking tot regionalisering. Tegelijkertijd is de medewerking van overheden en bedrijven onontbeerlijk voor realisatie en uitvoering. In deze situatie zou gesproken kunnen worden van het zogenoemde *Catch 22*¹⁰-probleem.

¹⁰ Gaat uit van: situatie A is afhankelijk van situatie B en situatie B is afhankelijk van A. Voorbeeld: een schoolverlater zoekt een baan, maar voorwaarde is werkervaring. Die werkervaring wordt pas opgedaan als een baan wordt verkregen.

2.

Systemfouten

Het reikt te ver om een allesomvattende en gedetailleerde economische analyse te geven van onderliggende economische systeemfouten die de oorzaak vormen voor de sociaal-maatschappelijke en ecologische disbalans die lokaal, regionaal, landelijk en internationaal optreedt. Dit hoofdstuk beperkt zich tot het beschrijven van een aantal belangrijke economische knelpunten die tevens aan de basis staan van de alternatieve economische systemen die in Hoofdstuk 3 worden behandeld.

2.1

Marktmechanisme

Er is veel kritiek geuit op het door Adam Smith geïntroduceerde marktdenken. Via een abstracte markt, als regulerend mechanisme, worden vraag en aanbod aan elkaar aangepast, waardoor de prijs wordt bepaald. Volgens Smiths marktmechanisme komt ordening van economische activiteiten tot stand via een *invisible hand*. Sinds de tijd van Smith is duidelijk geworden dat de markt niet zo optimaal werkt als Smith en andere klassieke economen dachten. Met name vanuit stromingen als het keynesianisme en de institutionele economie is gepleit voor een sterke rol voor de overheid. Niet in de laatste plaats omdat inzichten in de maatschappelijke werkelijkheid ook door de eeuwen heen zijn veranderd. In tegenstelling tot wat Smith en andere klassieken dachten, is er geen sprake van volkomen concurrentie op de meeste markten. Zo kan sprake zijn van toetredingsbarrières voor nieuwe ondernemers en kunnen grote bedrijven – ondanks bestaande regelgeving – prijsafspraken maken of een monopoliepositie verwerven. Niet in de laatste plaats zijn bedrijven met enige economische betekenis steeds beter in het verkrijgen van aandacht bij politieke

¹¹ Zie onder meer de publicatie 'Waarom moet Europa geven om lobby transparantie?', uitgebracht door SOMO, www.somo.nl.

¹² Externaliteiten zijn kosten die optreden bij productie die niet worden betaald door het bedrijfsleven, zoals gezondheidsproblemen door de vervuilende industrie.

¹³ De Wet van Say stelt dat er geen vraag kan zijn zonder aanbod, omdat de totale vraag (koopkracht) en het totale aanbod (productie) per definitie gelijk moeten zijn.

¹⁴ Naast conjuncturele werkloosheid was sprake van structurele werkloosheid en bleek het keynesiaans beleid te leiden tot inflatie.

¹⁵ Local Exchange Trading System, LETS.

¹⁶ Voor de duidelijkheid, LETS en aanverwante organisaties proberen in hoofdzaak eerlijke ruil en handel te bewerkstelligen. Onderlinge ruil en het terugbrengen van de geldfunctie tot slechts ruil en rekeneenheid wordt daarbij als middel gezien om te komen tot betere en gelijkwaardige sociaal-economische verhoudingen tussen mensen.

¹⁷ <http://www.gelre-handelsnetwerken.nl>.

partijen en overheden, waardoor zij invloed uitoefenen op beleid dat hen treft.¹¹ Galbraith spreekt in dit verband over het in elkaar vloeien van overheid met het bedrijfsleven (Beishuizen, 1994). Niet alleen functioneren markten niet perfect, maar het is ook de vraag of perfecte bijsturing van markten door overheden mogelijk is. Naarmate de complexiteit in een samenleving toeneemt als gevolg van nieuwe ontwikkelingen, veranderende verhoudingen en technologische vernieuwingen, is het voor overheden lastiger om onvolkomenheden van markten op te heffen of te verminderen. Een ander probleem heeft te maken met de kosten van zogenoemde externaliteiten¹². Negatieve gevolgen van bedrijfsactiviteiten worden in veel gevallen niet door het betreffende bedrijf betaald en vormen dus ook geen deel van de kostprijs. Vrijwel altijd worden deze kosten doorberekend aan consumenten. Bijsturing leidt niet per definitie tot gewenste verandering van productiemethoden. Tinbergen schreef: "Markten hebben geen langere tijdhorizon dan zeven à acht jaar, en kunnen dus nooit als definitief kompas voor langere termijn problemen dienst doen" (Goudzwaard, 2008). Overheden hebben net als markten, door druk vanuit kiezers en de korte regeringstermijn (vier jaar), evengoed een beperkte tijdhorizon.

2.2 Monetaristische benadering

Er bestaan verschillende stromingen binnen het economisch denken die voortkomen uit problemen die zich op bepaalde momenten in het verleden in de maatschappij voordeden. De door Keynes bepleitte overheidsbestedingen en het zogeheten anticyclisch beleid ontstonden vanuit kritiek op de klassieke wiens Wet van Say¹³ in de praktijk niet meer opging. De monetaristen, onder leiding van Friedman, reageerden vervolgens weer op de tekortkomingen van Keynes. Toen in de jaren zeventig bleek dat werkloosheid¹⁴ niet was op te lossen door een vergroting van de overheidsuitgaven, pleitten zij voor een monetaire impuls om de 'vrijwillige' werkloosheid op te heffen (Klemann, 1992). Monetaristen kijken vooral naar de geldmarkt en kennen een grote rol toe aan geld in het economisch systeem.

Om een regio sterker te maken én het economisch verkeer mens- en milieuvriendelijk te maken, zijn in Nederland – en op grotere schaal in Duitsland – de afgelopen decennia initiatieven ontstaan die regionale handelsnetwerken van bedrijven bepleiten. Net als de gedachte achter LETS¹⁵ wordt bij deze handelsnetwerken rente als een groot probleem gezien en hanteert men een monetaire benadering om een antwoord te formuleren op economische problemen.¹⁶ De analyse die men toepast, is echter niet in elk opzicht overtuigend. De redenering is dat er sprake is van een 'asymmetrische' verdeling van liquide middelen. Bedrijven hebben te maken met geldschaarste – denk aan het MKB – terwijl er tegelijkertijd een overschot aan geld is bij banken, financiële instellingen en *hedge funds*. Wanneer bedrijven eenmaal over voldoende financiële middelen beschikken en de kapitaalkosten zullen dalen door lagere rentekosten, ontstaat er financiële ruimte voor bedrijven, wat de aanzet kan geven tot het doen van milieuvriendelijke investeringen.¹⁷ Zeker deze laatste aanname is twij-

felachtig. Zonder aanleiding of stimulans gaan bedrijven, indien er middelen beschikbaar komen, niet automatisch over op duurzame investeringen. Bovendien wordt in deze benadering gepleit voor extra economische groei om de liquiditeitsruimte te vergroten.

2.3 Economische groei

Economen krijgen standaard onderwezen dat groei van een economie gelijk is aan de toename van welvaart. Hierbij kunnen echter enkele kanttekeningen worden geplaatst. Sinds het begin van de achttiende eeuw is sprake van een substantiële groei van het *world GDP*,¹⁸ waarbij met name de periode tussen 1950 en 1973 een ongekende stijging laat zien (Van den Berg, 2001). De groei tussen landen verschilde echter enorm. Afrikaanse landen kenden voornamelijk negatieve groei. Deze vorm van groei veroorzaakte ook grote ongelijkheid in en tussen landen. De economische verklaring die voor groei sinds 1950 wordt gegeven, is gebaseerd op het Solow-model. Bij het groeimodel wordt ervan uitgegaan dat technologische ontwikkeling de belangrijkste factor is¹⁹ die leidt tot een positieve groeivoet van het Bruto Binnenlands Product (BBP) (Blanchard, 2000). De Oostenrijkse econoom Schumpeter zag groei niet als trendmatige ontwikkeling, maar als een verschijnsel dat schoksgewijs optreedt. Nadat een innovatie succesvol is geïntroduceerd op de markt zal een proces optreden van *creative destruction*. Inherent aan het kapitalistische systeem zal dit proces van *creative destruction* na een succesvolle innovatie ertoe leiden dat oude sectoren door concurrentie verdwijnen (Schumpeter, 1942). De vraag daarbij is hoeveel ruimte er in een maatschappij wordt geboden voor vrije concurrentie.

Ricardo, Malthus en Mill schreven in de negentiende eeuw al over de eindigheid van economische groei. Deze gedachten kwamen voort uit veranderende inzichten in de toen bestaande maatschappelijke opvattingen. Ricardo wees op de afnemende meeropbrengsten van land vanwege de niet-homogene kwaliteit. In de argumentatie van Malthus neemt de maximale hoeveelheid beschikbaar (vruchtbaar) land voor voedselproductie een centrale rol in, en de theorie van Mill gaat ervan uit dat rijkdom (*wealth*) op een zeker moment niet meer toeneemt en dat de economie op enig moment zou gaan belanden in een stationaire staat (verandering van het BBP is gelijk aan nul) (Collados & Duane, 1999). Sinds de jaren zeventig is opnieuw kritiek ontstaan op het groeidenken. Door de uitgave van het rapport van Meadows 'The Limits to Growth: a global Challenge' voor de Club van Rome in 1972, ontstond wereldwijd aandacht voor milieuproblemen. Diverse publicaties waarbij vraagtekens werden gezet bij economische groei zijn hierna verschenen van de hand van onder meer econoom Bob Goudzwaard.²⁰ Medeoprichter van Aktie Strohalm, Willem Hoogen-dijk, is eveneens een van de mensen die al tientallen jaren aandacht schenken aan het groeidenken.²¹ In het in 1995 uitgebrachte 'De natuur telt ook mee' van Wouter van Dieren wordt de paradox van groei aan het licht gebracht.²² De huidige kritiek concentreert zich op de onvolledigheid van het BBP als meetinstrument voor welvaart en

¹⁸ *Gross Domestic Product (GDP)* is het Bruto Binnenlands Product (BNP).

¹⁹ Niet veronachtzamen dat arbeidsparticipatie, bevolkingsgroei en de investeringsquote vanzelfsprekend ook een rol spelen bij bepaling van economische groei.

²⁰ Zie onder meer Biesboer (1993), 'Greep op groei', en het recentere 'Van grenzen weten, aanzetten tot een nieuw denken over duurzaamheid', Van der Wal en Goudzwaard (2006).

²¹ Zie onder meer 'The economic Revolution, towards a sustainable Future by freeing the Economy from Money-making' (1995), Utrecht: Het Spectrum.

²² Wouter van Dieren, 'De natuur telt ook mee, naar een duurzaam nationaal inkomen' (1995).

het beperkte welvaartsbegrip dat ten grondslag ligt aan de economie-beoefening. Er zijn een aantal kritiekpunten op het BBP. Zo wordt er geen rekening gehouden met sociale kosten (een toename van autoverkeer leidt tot hogere gezondheidskosten, een grotere werkdruk veroorzaakt meer burn-outs). Daarnaast wordt niet alle productie in het BBP meegenomen, zoals onbetaalde arbeid (huishoudelijk werk, mantelzorg en vrijwilligerswerk). Ook wordt de milieuschade niet meegerekend (Keune, Elzinga & De Ruyter, 2006).

Meerdere mensen pleiten daarom voor herdefiniëring of het herwaarderen van het welvaartsbegrip. Heertje beschrijft als probleem dat te veel nadruk wordt gelegd op monetaire transacties binnen de economische beschouwingwijze. Behoeften aan natuur, open ruimte, en cultuur kunnen thans niet goed in economische termen worden vertaald, met als gevolg dat ze buiten het economische welvaartsbegrip worden gehouden en zodoende buiten de economie worden geplaatst (Heertje, 2007).

2.4 Alternatieve welvaartsindicatoren

Het meten van de welvaart, zoals beoefend door het Centraal Plan Bureau en het Centraal Bureau voor de Statistiek, en met name het gebruik van nationale welvaartsindicatoren (Bruto Binnenlands Product, BBP), vormt sinds enkele decennia onderwerp van discussie. Naar aanleiding van kritiek op het economisch groeiemodel, de beperkte invulling van het begrip economie en de puur economische en dus eenzijdige benadering van de welvaart, zijn diverse economen aan de slag gegaan met het ontwikkelen van indicatoren die trachten een beter beeld te geven van de economische werkelijkheid. Eén en ander heeft geresulteerd in een set aan alternatieve meetinstrumenten. Binnen deze meetinstrumenten is onderscheid te maken tussen complementaire, correctieve en transformatieve welvaartsindicatoren. In Bijlage 1 zijn de belangrijkste alternatieve indicatoren beschreven.

2.5 Mens- en Maatschappijbeeld

Er is al veel geschreven en gezegd over het bijzondere mensbeeld – de homo economicus²³ – dat binnen de economische wetenschap nog steeds een grote rol speelt. Het is niet nodig te herhalen waarom dit mensbeeld niet in overeenstemming is met hoe mensen in de alledaagse werkelijkheid handelen. Heertje haalt Hennipman aan, die volgens hem al lang heeft afgerekend met de homo economicus. Door het toepassen van subjectivistische waarderings van consumenten voor goederen, uitgedrukt in nutsfuncties, hoeft volgens Heertje niet meer over rationale en irrationele overwegingen te worden gesproken (Heertje, 2006). Economen hebben echter verschillende maatschappijvisies die vaak van grote invloed zijn op de structuur van de modellen

²³ *De rationeel handelende mens die streeft naar een maximale behoeftebevredestiging.*

die zij ontwikkelen (Klemann, 1992). Schramm, een hoogleraar experimentele economie die zich heeft bekwaamd in mensbeelden, zegt dat in de economische wetenschap veelvuldig gebruik wordt gemaakt van theoretische studies om gedrag te analyseren. Bij afwezigheid van empirische ondersteuning worden bij gedragsveronderstellingen het gedrag of de voorkeuren die de economische onderzoeker zelf redelijk vindt als uitgangspunt genomen. Dit kan echter een vertekend beeld geven (Schramm, 1998). Folmer (2007) heeft eveneens kritiek op de wijze waarop de economie wordt uitgeoefend. Er zijn belangrijke aanvullingen op het neoklassieke paradigma gedaan: markten kennen geen volledige maar beperkte informatie, en er is sprake van begrensde rationaliteit. Ook heeft zich een (nieuwe) institutionele economie ontwikkeld vanwege de veronachtzaming van instituties. Vanuit de erkenning dat psychologische factoren van groot belang zijn voor de verklaring van economisch gedrag, is *behavioral economics* tot ontwikkeling gekomen. Desondanks is het verbazingwekkend dat het grootste deel van de economen het neoklassieke model nog steeds als uitgangspunt neemt en dat nog steeds vele publicaties verschijnen die op dit paradigma zijn gebaseerd (Folmer, 2007).

2.6

Globalisering - Regionalisering

In juli 2008 zijn de WTO-onderhandelingen over wereldwijde vrijhandel, na de eerdere mislukking van de besprekingen in Doha, wederom vastgelopen. De besprekingen hadden ten doel om ontwikkelingslanden meer kansen op de wereldmarkt te geven, maar onttaardden in een machtsstrijd tussen de rijkere westerse landen en de rijkere ontwikkelingslanden. Gepoogd werd om de concurrentieverstorende landbouwsubsidies van Europa en de Verenigde Staten af te bouwen. In ruil daarvoor zouden ontwikkelingslanden de dienstensector en de industriële sector openstellen voor geïndustrialiseerde landen. De ontwikkelingslanden zijn echter zeer terughoudend in het te vroeg openstellen van hun markt voor buitenlandse handel, omdat het de lokale markten en de nog relatieve zwakke sectoren ernstig kan verstoren (Pilon & Wildschut, 2008). Onderzoek naar het vrijhandelsverdrag tussen Engeland en het economisch veel zwakkere Portugal in de zeventiende eeuw heeft aangetoond dat de Portugese productie van wollen stoffen en kleding nagenoeg werd geëlimineerd door dit verdrag. Voor Portugal leidde het verdrag ertoe dat de enige sector werd weggevaagd die had kunnen dienen als trekker van de Portugese industrialisatie. Waarschijnlijk is het de oorzaak voor het technologische gat, waar Portugal tegenwoordig nog steeds mee kampt (Klundert, 2004). Vanuit een historisch perspectief is te zien dat alle geïndustrialiseerde landen zich pas ontwikkeld hebben na een lange periode van protectionisme. Landen die de overgang maken van een landbouweconomie naar een industriële economie hebben baat bij protectionisme totdat de industrie hetzelfde peil heeft bereikt als in de concurrerende landen. Alleen onder gelijkwaardige industriële naties kan vrijhandel bijdragen aan het nationaal belang, zo formuleert

Bieckmann die overtuiging (Bieckmann, 2004). Onder meer als reactie op de grote ongelijkheden tussen en in landen wordt een nieuw begrip van evenwicht voorgesteld. Het gaat hierbij om evenwicht tussen alle beschikbare bestaansbronnen en alle behoeften. Er is ook een beter evenwicht noodzakelijk in het waarderingssysteem ten aanzien van betaalde en onbetaalde activiteiten (zorg, vrijwilligerswerk, et cetera) en van ecologische waarden. Daarnaast wordt gezocht naar een evenwicht waarbij aan de minimale basisbehoeften wordt voldaan.²⁴ Globalisering heeft naast diverse voordelen ook nadelen voor geïndustrialiseerde landen. Toegespitsd op de landbouw zal de zwakkere (markt)positie van boeren, bij het verder wegvallen van landbouwsubsidies, leiden tot inkomensdruk en mogelijk tot verdere schaalvergroting, met de daarbij behorende gevolgen voor natuur en landschap. Het ongeremd laten sturen door marktwerking kan leiden tot een grotere eenvormigheid (Kodde en Bussink, 2004). De afwezigheid van regelgeving kan een reden zijn om vervuilende productie te verplaatsen naar landen waar beperkende regelgeving ontbreekt. Dat heeft een negatief effect – niet slechts in de betreffende landen vanwege milieuvervuiling, maar ook voor landen waar productie verdwijnt vanwege het wegvallen van arbeidsplaatsen. Globalisering leidt in de landbouw vanwege internationale concurrentie tot de noodzaak de productiekosten voortdurend te verlagen. Een verantwoorde en eerlijke productie komt daardoor onder druk te staan. Consumenten geven aan positief te staan tegenover de aankoop van biologische producten, maar tegelijkertijd noemt 61% van de Nederlandse consumenten de hogere prijs als reden deze producten desondanks niet te kopen (Olthuis, 2008).

²⁴ *Zoals mensen wereldwijd voorzien in een inkomen van minimaal twee dollar per dag, voedsel en gezondheidszorg.*

3.

Alternatieve economische systemen

Vanuit de kritiek op het bestaande economisch systeem, zoals die in het voorgaande hoofdstuk uiteen is gezet, zijn diverse alternatieve systemen ontwikkeld. In dit hoofdstuk worden vijf van deze alternatieven besproken. Overwegingen die zijn gemaakt bij de keuze voor bespreking van deze systemen komen in Paragraaf 3.1 ter sprake, naast andere concepten die bestaan. Nadat de alternatieve economische systemen zijn beschreven, worden in Paragraaf 3.2.6 afsluitend nog enkele aanvullende voorbeelden gegeven hoe de alternatieve systemen in de praktijk vorm kunnen krijgen. In Hoofdstuk 4 worden de overeenkomsten en verschillen tussen de systemen uiteengezet.

3.1 Selectie

Er is gekozen voor alternatieve systemen die een relatie hebben met regionalisering. Bij die selectie is ook nadrukkelijk als criterium gekozen of alternatieve systemen bruikbare concepten en elementen bevatten voor een geregionaliseerd landbouwsysteem. Het instrumentele karakter van het systeem speelt daarbij een rol. De besproken systemen worden hoofdzakelijk in Nederland nagestreefd, ontwikkeld en/of toegepast. Hoewel interessant voor het uitwerken van een regionaliseringsmodel, wordt in dit essay niet ingegaan op de complementaire geldeconomie.²⁵ Dat komt wel aan de orde in het essay dat in opdracht van InnovatieNetwerk door André Jonkers wordt geschreven en waarin nieuwe vormen van sturing centraal staan. In datzelfde essay wordt tevens het concept van *Transition Towns*²⁶ besproken, dat onder meer gaat over gedragsverandering en lokale toekomstplanning. Andere invalshoeken zijn te vinden in de boeddhistische economie²⁷,

²⁵ Voor meer informatie, zie <http://complementaire-economie.startpagina.nl/>.

²⁶ <http://www.ravagedigitaal.org/index.htm?2008/back/artikel.php-mainFrame>

²⁷ Zie onder meer Schumacher *Small is Beautiful*, werk van Laszlo Zsolnai en Liem Giok. In: *Interdependent Economy*.

²⁸ Een overzicht van publicaties is te vinden op www.aarde.org.

maar deze is op instrumenteel niveau vooralsnog te beperkt uitgewerkt. Interessant in het kader van regionalisering zijn uitgaven van Willem Hoogendijk, oprichter van Stichting Aarde en vanaf begin jaren zestig bepleiter van regionalisering van de economie.²⁸

De vijf alternatieve systemen die zijn geselecteerd, staan vermeld in Figuur 1.

3.2 Bespreking vijf alternatieve systemen

In Figuur 1 is te zien volgens welke methode de alternatieve systemen besproken worden. Bij elk systeem worden de kerndefinitie en de ambitie behandeld, en wordt een overzicht gegeven van belangrijke principes. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen algemeen economische inrichtingsprincipes, beleidsprincipes en principes ten aanzien van relaties tussen mensen. Hierna worden de concrete instrumenten besproken. Vervolgens komt aan bod in hoeverre het alternatieve systeem in de praktijk is gebracht op onderdelen of integraal. Tot slot wordt verkend of onderdelen van het systeem geoperationaliseerd kunnen worden in en ten behoeve van een geregionaliseerd landbouwsysteem. Enkele voorbeelden van hoe toepassing er in de praktijk uit kan zien, worden aangedragen. Ik moet er hierbij op wijzen dat deze voorbeelden van praktijktoepassingen geen compleet overzicht geven. Deze voorbeelden dienen hoofdzakelijk als aanzet en uitdaging tot het verder onderzoeken en uitwerken van concrete concepten. De vijf systemen bevatten veel overeenkomsten ten aanzien van de gehanteerde principes. Dit wordt gezien als een voordeel, omdat zo consistent toegewerkt wordt naar een nieuw onderliggend model voor regionalisering. Daarnaast worden bruikbare instrumentele toepassingen zichtbaar die geschikt zijn voor transformatiemodellen, dat wil zeggen: die van nut kunnen zijn doordat ze veranderingsprocessen ondersteunen.

Basisconcepten	Principes	Instrumenten
Beschrijving van 5 concepten: 1 Participatieve economie 2 Samenwerkingseconomie 3 Solidaire economie 4 Zorgeconomie 5 Ecologische economie/ <i>steady state</i>	Alg. inrichting economie Beleid Relaties tussen mensen	Voorbeelden van instrumenten die voortkomen uit de beschreven alternatieve systemen

Figuur 1: Indeling alternatieve economische systemen.

Beslispunten

Door InnovatieNetwerk wordt bij het ontwikkelen van een geregionaliseerd landbouwsysteem gezocht naar nieuwe ontwerpen die patroon doorbrekend zijn en die tevens kansrijk zijn om in praktijk te brengen.

Ten grondslag aan het ontwikkelen van een geregionaliseerd landbouwsysteem ligt immers het doel om niet slechts systeeminnovatieve concepten te ontwerpen, maar ook om transitieprocessen in gang te zetten (Wagemans, 2008). Regionalisering, zoals naar voren is gekomen in Paragraaf 1.3, slaagt alleen als een omslag wordt gemaakt naar nieuwe economische uitgangspunten. Voorkomen moet worden dat nieuwe systemen en concepten slechts correctief of complementair²⁹ van aard zijn. Daarom zal elk alternatief economisch systeem dat hierna wordt besproken, eindigen met een beslispunt. Deze beslispunten tezamen maken duidelijk welke omslag nodig is om regionalisering mogelijk te maken.

²⁹ Waarbij economische systeemfouten slechts (op een bepaalde schaal) worden bijgestuurd/verbeterd of er aanvullingen op het systeem worden ontwikkeld om tekortkomingen (tijdelijk) op te heffen.

3.2.1 Participatieve economie

Basisconcept	Principes	Instrumenten
Kerndefinitie Systeem dat uitgaande van een aantal fundamentele waarden, werkenden, consumenten en burgers op basis van gelijkwaardigheid verantwoordelijkheid geeft en betreft bij het economisch proces.	1 Alg. inrichting economie - Zes fundamentele waarden; - Sociaal eigenaarschap van productiemiddelen; - Werkelijk evenwicht; - Participerende planning. 2 Beleid - Continu evenwicht; - Kennisspreiding; - Zelfbeheer. 3 Relaties tussen mensen - Gelijkwaardigheid; - Gebalanceerde taakverdeling.	- Participatieve planningsprocedure; - Prijsbepaling; - Beloningssysteem.

Ontstaan en ambitie

Participatieve economie is ontstaan en ontwikkeld in de Verenigde Staten door Michael Albert en Robin Hahnel.³⁰ Hahnel en Albert waren in de jaren zeventig tot de conclusie gekomen dat noch een centraal geleide economie, noch een marktgestuurde economie – of gemengde vormen daarvan – kon leiden tot een eerlijk, rechtvaardig en duurzaam economisch systeem. Critici van deze systemen waren er, volgens hen, tot dan toe niet in geslaagd om een coherent alternatief te ontwikkelen. Uitgangspunten op gebied van alternatieve democratische procedures en participatie van onderaf kwamen weliswaar overeen, maar hoe vanuit die principes een werkbaar model vorm zou kunnen krijgen, bleef achterwege. Dit was aanleiding voor Hahnel en Albert om een economisch model uit te werken waarin aan belangrijke uitgangspunten als rechtvaardigheid en duurzaamheid werd voldaan. Tegelijkertijd zou de verantwoordelijkheid komen te liggen bij degenen op wie het direct betrekking heeft, de zogenoemde democratische planning.

³⁰ Michael Albert is natuurkundige en oprichter van ZNet alsook de South End Press. Hij heeft verschillende boeken en artikelen gepubliceerd. Robin Hahnel is econoom en professor aan de American University. Hahnel heeft diverse boeken geschreven, waaronder 'ABC's of Political Economy' en 'Economic Justice and Democracy'.

1. Principes – Algemene inrichting van de economie

Participatieve economie is ontwikkeld om zes fundamentele waarden te realiseren en te waarborgen;

- Rechtvaardigheid;
- Solidariteit;
- Verscheidenheid;
- Participerend zelfbestuur;
- Efficiëntie;
- Duurzaam milieubeheer.

De participatieve economie gaat uit van sociaal eigenaarschap van de productiemiddelen. Voor de allocatie van productiemiddelen worden nieuwe institutionele regelingen voorgesteld. In plaats van markten wordt uitgegaan van een systeem van democratische of participerende planning (Dhondt, 2004). Hierbij stellen consumentenraden consumentenplannen op, werkraden productieplannen en dragen ondersteunende raden bij aan verfijning van deze plannen.

Er wordt gestreefd naar een werkelijk evenwicht, dat wil zeggen: gegeven het inkomen/de bestedingsruimte van consumenten en gegeven de productiemogelijkheden aangegeven door werknemers, komt men tot effectieve allocatie van productiemiddelen. Burgers worden hierbij betrokken via aparte raden, waarin gepleit kan worden voor bijvoorbeeld minder industriële activiteiten of meer recreatieve voorzieningen.

2. Principes – Beleid

Beleid vanuit een participatieve economie is gericht op het creëren van randvoorwaarden voor goed en uitgebalanceerd zelfbestuur waardoor een blijvend evenwicht mogelijk is. Via participatieve planning worden beslissingen genomen. Mensen zijn niet verplicht om naar bijeenkomsten te komen. Beleid wordt onder meer ingezet op kennisspreiding. Daarnaast is beleid gericht op het effectief maken van zelfbeheer, dat nodig is om het planningssysteem goed uit te voeren.

3. Principes – Relaties tussen mensen

Ingezet wordt op gelijkwaardigheid en een eerlijke verdeling van verantwoordelijkheid, kansen en ontwikkeling. Binnen de participatieve economie wordt gewerkt aan een gebalanceerde taakverdeling. Dat wil zeggen: werkenden verrichten zowel aangename als minder aangename werkzaamheden. Een structuur waarin taken die veel verantwoordelijkheid kennen en die een grote mate van kennisontwikkeling vereisen door slechts enkelen worden uitgevoerd, wordt zoveel mogelijk vermeden. Daarmee wordt getracht te grote verschillen in kennis en macht bij overleg en besluitvormingsprocedures te voorkomen.

Sommige elementen van dit systeem roepen veel vragen op en lijken vrijheidsbeperkend. De kern is echter dat mensen geconfronteerd worden met grenzen. Dat geldt met name wanneer vervulling van eigen behoeften beperkende consequenties heeft voor anderen, dan wel wanneer toekomstige generaties of natuur er nadeel van ondervinden. Er vindt een open discussie plaats over dit systeem op de site van ZNet.³¹

³¹ <http://www.znet.org/znet>.

Instrumenten

• Economische planningsprocedure

Individueen nemen deel aan de besluitvormingsprocedure, afhankelijk van de mate waarin ze door het besluit worden beïnvloed. Elke werkplek of elk bedrijf heeft een werkraad waarbinnen een productieplan wordt opgesteld. Hierbinnen maken werknemers de afweging wat een goede en aanvaardbare werkbelasting is, welke productie minimaal nodig is voor het welzijn van de consument en wat de sociale kosten en baten zijn van de productie. De werkplannen van alle werkraden worden voorgelegd aan een federatie van raden, en uiteindelijk aan een intermediaire commissie. Hiernaast bestaan er consumentenraden. Er

wordt door individuen deelgenomen in consumentenraden op buurt-niveau, die op hun beurt samenwerken in een stadsraad. Stadsraden vormen weer een onderdeel van een provincieraad, enzovoorts. Via dit systeem wordt de consumptie georganiseerd. Op verschillende niveaus worden behoeften geïnventariseerd en consumentenplannen opgesteld, en worden bijkomende belemmeringen afgewogen om tot de *aggregate demand* (totale vraag) te komen (Albert & Hahnel, 2002). Voor een uitvoerige beschrijving raad ik de diverse hierover verschenen publicaties van Albert en Hahnel aan.³²

• Prijsbepaling

De planningsprocedure zoals hierboven omschreven, wordt na afloop van een planningsperiode steeds herhaald. Elke planningsperiode start met een weergave van de **indicatieve prijzen** die als richtlijn dienen en die de basis zijn waarop consumenten hun behoefte en vraag afstemmen. De indicatieve prijzen zijn gebaseerd op het resultaat van het voorgaande jaar. Deze prijs vertegenwoordigt de geschatte marginale sociale kosten (MSK)³³ voor alle eindproducten en diensten, voor kapitaalgoederen, voor natuurlijke hulpbronnen en voor categorieën van arbeid (Hahnel, 2005). Voorstellen vanuit de werkraden, gebundeld door federaties, en de voorstellen vanuit de consumentenfederaties worden met elkaar vergeleken. Er vindt terugkoppeling plaats, waarbij overaanbod of overvraag wordt weergegeven. Op basis van actuele informatie, geïnventariseerde vraag en aanbod, worden de gecorrigeerde indicatieve prijzen voor elk eindproduct, dienst en kapitaal berekend. Op basis hiervan worden nieuwe afwijkingen, en daarmee nieuwe productie- en consumptieplannen, samengesteld.

Sociale kosten spelen een belangrijke rol bij de prijsbepaling. De economie zal goed X produceren tot het punt waarop het produceren van één extra goed X inhoudt dat de gemeenschap een ander waardevoller product verliest (Albert, 2003). In economische termen: $MSO = MSK$, marginale sociale opbrengsten zijn gelijk aan de marginale sociale kosten.³⁴ Door een extra eenheid van goed X niet voort te brengen, kan de productiecapaciteit worden gebruikt voor producten waar iedereen meer baat bij heeft.

• Beloningssysteem

Binnen de participatieve economie heeft iedereen recht op gegarandeerde basisvoorzieningen zoals gezondheidszorg en onderwijs. Beloning vindt niet plaats op basis van bezit van productiemiddelen, maar is afhankelijk van de inzet en de inspanning die worden geleverd. Opleiding of ervaring spelen daarbij geen rol. Naast basiswerkuren, waar een basisinkomen tegenover staat, kunnen extra uren worden gewerkt. Extra *effort* – dat wil zeggen: extra waardering – kan ook worden vergaard door onaangename of ongezonder werk te verrichten. Beoordeling van de geleverde inspanning vindt plaats door een evaluatieverslag dat door collega's uit dezelfde werkeenheid wordt ingevuld.

Dit systeem leidt ertoe dat wezenlijke onderwerpen zoals het verdelingsvraagstuk, verdeling van schaarste, rechtvaardigheid, sociale verantwoordelijkheid, betrokkenheid maar ook machtsfactoren expliciet onderwerp van overleg en besluitvorming worden.

³² Zie bijvoorbeeld Albert (2000) en Hahnel (2005).

³³ Marginale sociale kosten geven, in tegenstelling tot marginale kosten (MK), ook de kosten van negatieve externaliteiten weer.

³⁴ Binnen de gangbare economie wordt alleen $MO=MK$ (marginale opbrengsten zijn gelijk aan marginale kosten) gebruikt.

Praktijk

Het concept van participatieve economie wordt op dit moment nergens integraal toegepast – dat wil zeggen: zodanig dat burgers, consumenten en producenten via planningsprocedures de productie en consumptie organiseren. Op beperkte schaal wordt het systeem bij afzonderlijke bedrijven, organisaties en gemeenten in praktijk gebracht. Met name in Amerika en Canada heeft een aantal bedrijven dit concept doorgevoerd. Het betreft voornamelijk bedrijven en organisaties die waarde hechten aan werknemerszelfbestuur. Op gemeentelijk niveau kan de stad Porto Alegre in Brazilië als afgeleid voorbeeld van participatieve economie worden genoemd. In deze stad besluit de lokale gemeenschap wat er gebeurt met een deel van het gemeentelijk budget. Behoeften en prioriteiten worden via overlegprocedures in kaart gebracht en teruggekoppeld naar de gemeenteraad. De kant van de productie en de begrenzing daarvan worden hierbij niet meegenomen. Indirect zijn lichtere vormen van participatie en nieuwe besluitvormingsprocedures inmiddels op grotere schaal te zien.

Toepasbaarheid voor een geregionaliseerd landbouwsysteem

Voor het uitvoeren van een geregionaliseerd landbouwsysteem is een aantal onderdelen vanuit de participatieve economie mogelijk bruikbaar. In het kader van het ontwikkelen van een effectief systeem van vraag en aanbod kan gedacht worden aan een methode waarbij een groep burgers (consumenten die op vrijwillige basis meedoen aan een experiment voor geregionaliseerde landbouw) op vaste momenten³⁵ hun consumptieve behoeften aangeven. Aan de andere kant is er contact met de lokale producenten van diverse goederen.³⁶ Van tevoren wordt in kaart gebracht welke productie maximaal mogelijk is, gegeven de balans met de natuur en uitgaande van de verschillende functies van het platteland, en ook welke vervangende opties er bestaan indien behoefteschema's veranderen.³⁷ Een regionale balansraad voegt de betreffende informatie samen en voorziet zowel consumenten als producenten van relevante informatie. Producenten, bijvoorbeeld boeren, geven tegenvallende oogsten door of andere (natuurlijke) beperkingen die optreden. Consumenten geven aan wat de wensen en voorkeuren zijn. Deze opzet is eveneens werkbaar voor andere sectoren, zoals de bouw, de industrie of de creatieve en de dienstverlenende sector. Met behulp van speciaal ontwikkelde computersystemen kunnen vraag en aanbod gemakkelijk en efficiënt in kaart worden gebracht.

Voordelen van het systeem zijn:

- Consumenten worden op directe wijze bewust van de mogelijkheden en onmogelijkheden ten aanzien van goederen en diensten die zij verbruiken;
- Consumenten krijgen een beeld van de werkelijke kosten en daarmee zijn zij eventueel eerder bereid tot het betalen van de werkelijke prijzen;
- Consumenten worden gevraagd om mede-investeerder te worden in nieuwe regionale duurzame innovaties;
- Op basis van de hoeveelheid inwoners kan worden bepaald hoeveel brandstof, water, voedsel en dergelijke in de regio wordt verbruikt, waarmee een goed beeld van het verbruik ontstaat.

³⁵ Afhankelijk van persoonlijke voorkeuren, wekelijks of maandelijks.

³⁶ Van tevoren kan worden bepaald welke sectoren meedoen aan het experiment. Het betrekken van alle sectoren en het dekken van alle behoeften hierbij zal niet mogelijk zijn, maar dat kan wel in een latere fase worden uitgebouwd.

³⁷ In zekere zin is dit voorbeeld een uitwerking van de Pergola associatie, een samenwerkingsverband tussen boeren en consumenten. Zie onder meer: <http://www.oosterwaarde.nl/pergola.htm>.

Onderzocht kan worden in hoeverre er mogelijkheden bestaan om te komen tot een nieuw systeem van prijsbepaling, waarin onder andere ook rekening wordt gehouden met sociale kosten.

Beslispunt: Omslag naar systeemdoorbrekend regionaal concept: Participatieve planning vormt het uitgangspunt voor de bepaling van productie en consumptie (allocatie). Op direct niveau is sprake van invloed en zeggenschap.

3.2.2 Samenwerkingseconomie

Basisconcept	Principes	Instrumenten
Kerndefinitie Systeem dat op basis van samenwerking, het principe van wederkerigheid, het delen van verantwoordelijkheid en solidariteit in de praktijk brengt. Bedrijven, woonverenigingen, organisaties en individuen worden uitgedaagd invulling te geven aan een samenwerkingseconomie. Vanuit praktijkervaring (lering) vindt ontwikkeling plaats. Tevens worden vernieuwende instrumenten ontwikkeld. <i>Developing by doing.</i>	1 Alg. inrichting economie - Wederkerigheid en delen; - Solidariteit; - Samenwerking i.p.v. concurrentie. 2 Beleid - Zelfbeheer; - Realiseren solidaire innovaties; - Met collectieve middelen deelnemers ondersteunen; - Aanpassing en verbetering concept; - Scholing en ontwikkeling. 3 Relaties tussen mensen - Verdeling collectieve middelen; - Participatie en zeggenschap; - Verantwoordelijkheid; - Vertrouwen.	- Organisatorische, financiële en maatschappelijk innovatieve instrumenten; - Collectief gebonden onroerend goed; - Solidair ondernemen, <i>Trias economica</i>; - <i>Social Audit</i> en <i>stakeholders</i>.

Ontstaan en ambitie

Het gedachtegoed van de Samenwerkingseconomie gaat terug tot het begin van de twintigste eeuw. In 1904 werd de vereniging Gemeenschappelijk Grondbezit (GGB) opgericht (Becker & Frieswijk, 1976). Dit was een samenwerkingsverband van productiecoöperaties. Deze steunden elkaar onderling en werkten op praktische wijze aan maatschappelijke verandering. Er werd gestreefd naar zelfwerkzaamheid, initiatief van onderop en wederkerigheid. Er was sprake van *mutual aid* (het geven naar kracht en nemen naar behoefte). In nieuwe samenwerkingsverbanden die eind jaren vijftig en in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw ontstonden, kregen deze ideeën verdere opvolging en uitwerking. Dat waren de Associatie van Bedrijven op Coöperatieve grondslag (ABC) van 1959 tot 1996, Mens en Milieuvriendelijk Ondernemen (MeMO) van 1976 tot 1987 en de vereniging Solidair van 1974 tot heden. Het vanuit de dagelijkse praktijk werken aan verandering is altijd een belangrijke insteek geweest van de samenwerkingseconomie. Volgens Peter Kropotkin³⁸ was de voorwaarde voor verandering van bestaande systemen – naast het hebben van een goede visie – het verkrijgen van inzicht in de feitelijke en concrete effecten die het voorgestelde alternatief heeft op de maatschappij. De nieuwe maatschappij zal ontstaan in de oude. De ambitie van de samenwerkingseconomie is mensen in staat te stellen zoveel mogelijk sturing en invulling te geven aan het eigen leven. Dat wil zeggen: minder afhankelijk te zijn van overheden en tegelijkertijd daardoor meer invloed en zeggenschap te hebben. Het doel is om zichtbaar te

³⁸ Peter Kropotkin was een Russische vorst en anarchist. Zijn ideeën over samenwerking en wederkerigheid zijn uitgewerkt in 'Mutual Aid, a Factor of Evolution' uit 1902.

maken dat er mogelijkheden bestaan om op andere wijze inrichting te geven aan de maatschappij en economie.

1. Principes – Algemene inrichting van de economie

Solidariteit in de zin van erkenning en verantwoordelijkheid nemen voor anderen, toekomstige generaties en maatschappelijke vraagstukken, vormt een belangrijk principe. De samenwerkingseconomie staat voor duurzaam economisch en sociaal-ecologisch handelen. Uitgangspunten van het huidige economisch systeem – zoals economische groei, winstmaximalisatie en de daaruit voortkomende (vormen van) concurrentie – dragen niet bij aan sociaal en ecologisch verantwoord gedrag van consumenten, bedrijven en overheden. Binnen een samenwerkingseconomie staat het principe van delen en wederkerigheid centraal: het delen van zeggenschap, het delen van winst en het delen van verantwoordelijkheid (Vereniging Solidair, 2000). Onder ‘wederkerigheid’ wordt verstaan dat een bedrijf, organisatie, gezin of individu ondersteuning kan ontvangen wanneer dat nodig is, maar tevens wordt gevraagd bij te dragen op het moment dat beschikbare middelen, kennis en mogelijkheden daartoe in staat stellen. Een belangrijk aspect hierbij is dat iedere deelnemende actor de verantwoordelijkheid heeft duidelijk te maken waar ondersteuning gewenst is, maar ook problemen naar voren brengt waar (indien mogelijk en door meer mensen gewenst) nieuwe collectieve instrumenten uit voort kunnen komen. Het uiten van kritiek op het systeem zonder dat voorstellen voor verbetering worden gedaan, is geen optie. Dat geldt temeer aangezien er volop ruimte wordt geboden voor eigen initiatief en participatie op verschillende niveaus. Het delen van verantwoordelijkheid wordt van belang geacht omdat daarmee voor iedereen duidelijk wordt welke mogelijkheden en grenzen er bestaan. Het streven daarbij is om een eenzijdige consumerende houding van deelnemers aan de samenwerkingseconomie te beperken. Samenwerking tussen partijen (individuen, bedrijven, maatschappelijke organisaties, overheden, et cetera) komt binnen de samenwerkingseconomie in de plaats van het concurrentieprincipe. Het doel is om via samenwerking elkaar te versterken, innovatieve projecten op te zetten en relevante kennis en informatie te vergaren (Jonkers, 2005).

2. Principes – Beleid

Binnen de samenwerkingseconomie dient iedereen maximaal grip en invloed te hebben op zijn leven. Hierbij hoort het stimuleren van en het scheppen van voorwaarden voor zelfbeheer. Via zelfbeheer wordt het voor mensen mogelijk om de manier waarop zij wensen te wonen, werken en leven, op eigen gekozen en sociaal duurzame wijze te realiseren. Er wordt van uitgegaan dat principes van wederkerigheid, delen en samenwerking enkel uitvoerbaar zijn indien er voldoende aandacht is voor transparantie en openheid in een samenwerkingseconomie. Een effectieve informatieoverdracht is een zaak die hierbij serieuze aandacht behoeft.

Binnen een samenwerkingseconomie wordt bijgedragen naar draagkracht. Naarmate men over meer vermogen beschikt en/of meer winst maakt, levert men een grotere bijdrage. Hiermee worden collectieve financiële middelen verkregen waarmee individuen, bedrijven en organisaties worden ondersteund. Regelmatig wordt daarbij gepeild wat noden en behoeften zijn, en waar prioriteiten liggen.

Met de ervaring die in samenwerkingsverbanden (heden en verleden) is opgedaan, wordt op microniveau inzicht verschaft in de mogelijkheden, kansen en zwakten van een economisch systeem dat op samenwerking is gebaseerd. De samenwerkingseconomie ontwikkelt zich sterk vanuit de praktijk. Door een continu leerproces wordt het concept steeds weer vernieuwd en aangepast, net als de daarbij behorende instrumenten. Praktijktoepping is volgens dit systeem voor elk economisch alternatief zeer belangrijk. Mensen zijn immers nog onderdeel van het oude systeem en handelen ook nog volgens de daaruit voortkomende principes en gewoontes. Om het nieuwe denken vanuit de samenwerkingseconomie en de daarbij behorende waarden eigen te maken, worden verschillende vormen van scholing en begeleiding van belang geacht.

3. Principes – Relaties tussen mensen

Participatie binnen een samenwerkingseconomie vindt in de ideale situatie dichtbij huis, en daarmee op lokaal niveau, plaats. Verhoudingen zijn gelijkwaardig en zeggenschap wordt op verschillende niveaus gedeeld. Doorontwikkeling van vernieuwde vormen van zeggenschap, wat ertoe moet leiden dat mensen voldoende verantwoordelijkheid nemen en voldoende initiatief ontplooiën, blijft voortdurend nodig. Er moet de bereidheid zijn om bij te dragen en gezamenlijk (naar draagkracht) middelen te creëren voor sociale instrumenten die partijen afzonderlijk niet kunnen realiseren. Daarbij moet heel duidelijk zijn wat er met de gemeenschappelijke middelen gebeurt. Voor het verwezenlijken van een samenwerkingseconomie zal onder meer sprake moeten zijn van een minimaal niveau aan eigen initiatief, creativiteit en zorgzaamheid.

Instrumenten

- **Organisatorische, financiële en maatschappelijk innovatieve instrumenten**

Binnen de samenwerkingseconomie worden instrumenten ontwikkeld op organisatorisch, financieel en maatschappelijk gebied. De samenwerkingseconomie start vanuit de bestaande economie, waarbinnen wordt onderzocht op welke punten sprake is van sociale, maatschappelijke en ecologische tekortkomingen. Op basis van haar eigen principes worden concrete oplossingen uitgewerkt die worden vertaald naar praktische instrumenten. Doordat er bewust voor wordt gekozen om zelfstandig financiële middelen te vergaren, ontstaat er geen afhankelijkheidsrelatie met andere partijen. De vrijheid die dit oplevert, maakt het mogelijk om – los van bestaande paradigma's en patronen – tot nieuwe concepten te komen.

- **Collectief gebonden onroerend goed**

Vanuit de samenwerkingseconomie wordt collectief gebonden onroerend goed gerealiseerd. Daarbij worden constructies ontworpen waarbij geen of slechts zeer beperkt sprake is van individueel voordeel. Groepen met een maatschappelijke doelstelling en meerwaarde kunnen hiermee betaalbare creatieve plekken verwerven.

• **Solidair ondernemen, Trias economica**

Binnen de samenwerkingseconomie is het concept van de solidaire onderneming ontstaan. Hierbij gaat het om ondernemen met als kern-doel: het creëren van sociaal/maatschappelijke waarde. Deze ondernemingsvorm maakt onderdeel uit van de *civil society*. Dit in tegenstelling tot de meeste bedrijven, die onderdeel zijn van de private sector. Anders dan sociale ondernemingen of bedrijven die zich als maatschappelijk verantwoord bestempelen (MVO), baseert de solidaire onderneming zich op vergaande betrokkenheid met de maatschappij maar ook met de bij de onderneming betrokken partijen (*stakeholders*). Er is sprake van de *Trias economica*: naast de eerste sector (overheid en publieke sector) en de tweede sector (de private, commerciële sector) is er een derde sector (de *civil society*). Deze sector bepleit en verdedigt de belangen van mens- en natuurwaarden (Dijkstra, 2004). De solidaire onderneming is onderdeel van de derde sector en kan functies hebben die momenteel door overheden en private partijen worden uitgevoerd. Wanneer privatisering aan een private onderneming wordt overgelaten, kunnen veel negatieve effecten optreden door de vaak te grote focus op winstmaximalisatie. Solidaire ondernemingen kunnen als goed alternatief gelden.

• **Social Audit en stakeholders**

De *Social Audit* is een proces waarmee bedrijven en organisaties de maatschappelijke en duurzame impact in kaart brengen die het bedrijf of een activiteit op zijn omgeving en belanghebbenden heeft. Er wordt hierbij naar sociale (op individueel niveau), maatschappelijke en milieueffecten gekeken. In samenwerking met de direct belanghebbenden (*stakeholders*) worden toekomstige doelstellingen geformuleerd die later, aan de hand van verschillende indicatoren, worden getoetst. Indien nodig wordt na evaluatie het beleid aangepast. Door het toepassen van op maat gemaakte meetinstrumentaria kan worden getoetst of organisaties en bedrijven in staat blijken uitvoering te geven aan hun principes.

Praktijk

Hiervoor werd al besproken dat de samenwerkingseconomie haar oorsprong kent in samenwerkingsverbanden uit het begin van de twintigste eeuw. Voor de concrete praktijken van deze samenwerkingsverbanden verwijs ik door naar Becker en Frieswijk (1976) en Schoemaker (2006). Hier wordt nu verder ingegaan op de praktijk van vereniging Solidair.

Solidair is een samenwerkingsverband van bedrijven, woonverenigingen, non-profitorganisaties en particulieren, waar de uitgangspunten van de samenwerkingseconomie zoveel mogelijk integraal in praktijk worden gebracht. Solidair is via vereniging de Keerkring (1974) en de VAK-groep (1984) van een lokaal Utrechts samenwerkingsverband in 2000 uitgegroeid tot een landelijke organisatie.³⁹

³⁹ www.solidair.nl.

Er zijn binnen Solidair tal van instrumenten ontwikkeld op basis van de uitgangspunten van de samenwerkingseconomie. Het gaat daarbij om instrumenten van financiële, organisatorische en/of sociaal-maatschappelijke aard. Financiële instrumenten waarvan deelnemers gebruik kunnen maken, betreffen onder meer: achtergestelde leningen, liquiditeitsleningen of noodfondsleningen bij calamiteiten. Ook behoort een garantiefonds tot één van de instrumenten. Daarmee

kunnen eigenaren van onroerend goed met een deel van de overwaarde op het pand garant staan voor het opzetten of uitbouwen van sociaal-duurzame initiatieven. De financiële middelen zijn voor een deel afkomstig uit bijdragen van de deelnemers die een deel van hun winst of omzet afdragen aan het collectief vermogen. Een ander deel van de financiële middelen bestaat uit reserves en spaargelden die door projecten en individuen zijn ondergebracht in een aparte vereniging. Binnen vereniging Solidair vindt er onderlinge uitwisseling plaats op projectniveau (bedrijfsoverleggen), maar ook door inhoudelijke discussie en verdieping. Daarnaast bieden bedrijven andere deelnemers diensten aan tegen gereduceerde tarieven en kunnen bestaande en nieuwe deelnemers gebruik maken van verschillende coaches. Ook worden instrumenten ontwikkeld die een oplossing bieden voor bredere maatschappelijke problemen. Een voorbeeld hiervan is een opvanghuis voor hulpbehoevende vrouwen. Vanuit het principe van zelfredzaamheid worden vrouwen in dit huis begeleid naar een zelfstandig en volwaardig leven. Innovatieve instrumenten zijn onder andere de door Solidair ontwikkelde arbeidsongeschiktheidvoorziening Het Broodfonds voor zelfstandig ondernemers. Deze werkt als een schenkring en is gebaseerd op onderling vertrouwen (Barkhuysen, 2005). Geïnterviewd wordt of er mogelijkheden bestaan voor een solidaire pensioenvoorziening. Hiernaast zijn door vereniging Solidair verschillende vormen van collectief gebonden onroerend goed gerealiseerd.⁴⁰

Toepasbaarheid voor een geregionaliseerd landbouwsysteem

• Nieuwe infrastructuur

Conform de werkwijze van de samenwerkingseconomie kan voor een geregionaliseerd landbouwsysteem worden geanalyseerd waar op basis van het bestaande economisch systeem tekortkomingen bestaan die leiden tot negatieve sociale en/of ecologische gevolgen. Op basis daarvan wordt per regio een overzicht gemaakt van bestaande problemen. Nadat duidelijk is wat de kernproblemen zijn, kan een breed samengestelde praktijkgerichte groep innovatieve onderzoekers én ondernemers, volgens de principes van de samenwerkingseconomie, alternatieve concepten uitwerken. Op deze manier zal er binnen het bestaande stelsel een nieuwe infrastructuur ontstaan. In plaats van de huidige situatie, waarin vaak sprake is van vele op zichzelf staande (positieve) initiatieven (zorgcoöperaties, projecten die de verkoop van streekproducten bevorderen, et cetera), heeft het een versterkend effect wanneer enkele overtuigende initiatieven aan elkaar worden gekoppeld. Deze kunnen vervolgens als nieuwe infrastructuur worden gepresenteerd, waarmee praktische handvaten worden geboden voor gemeenten en provincies. De nieuwe infrastructuren dienen tegelijkertijd als inspirerend voorbeeld voor andere regio's én landen. Het doel is om samenhang en structuur aan te brengen door afzonderlijke initiatieven te koppelen.

• Solidaire ondernemingen

In het kader van een geregionaliseerde landbouwsysteem kan het zeer waardevol zijn te inventariseren welke regionale functies momenteel ontbreken of in de loop van de tijd zijn verdwenen. Nieuwe taken en functies kunnen – in plaats van door private of publieke partijen – worden ingevuld door solidaire ondernemingen, gedragen en geïnti-

⁴⁰ Recent is door de onroerendgoedafdeling van vereniging Solidair een kloostercomplex in Eindhoven van de congregatie Zusters van de Liefde begeleid in de overgang naar een collectief onroerendgoedconstructie. Hiermee worden alle maatschappelijke functies binnen het klooster voor de toekomst gewaarborgd.

eerd door burgers, waarbij het maatschappelijk doel leidend is. Het kan dan bijvoorbeeld gaan om de volgende functies en voorzieningen:

- Collectieve zorginstelling;
- Lokale zorgverlofverzekering;
- Regionale vervoerservice.

Deze solidaire ondernemingen werken samen met overheden en private partijen, om problemen tijdig te zien en kansen te benutten. Burgerinitiatieven krijgen, omgevormd in solidaire ondernemingen, een volwaardigere rol en plek aan de beleidstafel. Een deel van de publieksgelden kan worden bestemd voor solidaire ondernemingen. Door burgers te vragen welke initiatieven vanuit deze ondernemingen zij het meest relevant vinden, kan het budget worden verdeeld. Dit kan via diversiteitsbewuste participatieve budgettering. Zie hiertoe Paragraaf 3.2.4, waarin de zorgeconomie centraal staat. Via de *social audit*-methode kan de maatschappelijke meerwaarde worden gemeten van de verschillende solidaire ondernemingen.

Samenwerking, zoals bedoeld binnen de samenwerkingseconomie, is tevens een bewuste strategie om de benodigde onafhankelijkheid te creëren. Financiële kwetsbaarheid (subsidies) of marktgerelateerde kwetsbaarheid (winstmaximalisatie, concurrentie) worden ondervangen, terwijl voordelen van samenwerking en een daarbij behorend hoger niveau van vertrouwen benut worden. Een hoger niveau van vertrouwen leidt tot lagere transactiekosten en grotere stabiliteit/continuïteit. Samenwerking kan onder de juiste omstandigheden de kans vergroten om uitdagende en nieuwe concepten ten uitvoer te brengen.

Beslispunt: Omslag naar systeemdoorbrekend regionaal concept: Samenwerking en wederkerigheid vormen het uitgangspunt bij het ontwikkelen en uitvoeren van solidaire praktijken. Collectieve middelen worden gegenereerd om vernieuwende concepten (uitgaande van solidaire waarden) en gedragsverandering te realiseren en optimaliseren.

3.2.3 Solidaire economie

Basisconcept	Principes	Instrumenten
Kerndefinitie De solidaire economie is primair gericht op het realiseren van de noodzakelijke zorg voor alle mensen, met respect voor de natuur en het milieu. Zij is gegrondvest op de overtuiging dat samenwerking, onderlinge ondersteuning en een verantwoorde omgang met natuur uit het oogpunt van duurzaamheid meer oplevert dan concurrentie en ongebreideld winstbejag.¹	1 Alg. inrichting economie - Zes leidende principes; - Breed begrip economie; - Mens en natuurwaarden centraal; - Politiek als uitgedrukte wil van mensen stuurt de economie. 2 Beleid - Nieuw evenwicht: gebruikswaarden t.o.v. behoeften van mens en natuur; - Krimp, duurzame groei; - Overgangsbeleid naar solidaire economie. 3 Relaties tussen mensen - Evenwicht tussen werk en vrije tijd, basisinkomen; - Participatie en vormen van basisdemocratie.	- Productiecyclus gebaseerd op mens- en natuurwaarden; - Transformatieproces; - MEV+.
¹ XminY, 2001.		

Ontstaan en ambitie

Eind jaren negentig ontstonden er discussies in Nederland over het neoliberalisme en de noodzaak van alternatieven hiervoor, aangezw-

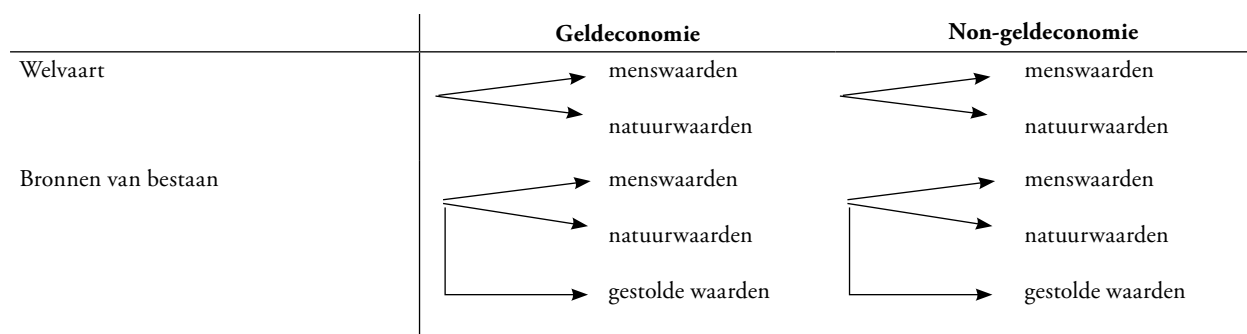
geld door het verbond van Zuid-Afrikaanse vakcentrales. Deze centrales kaartten de negatieve gevolgen aan van het opgelegde beleid aan ontwikkelingslanden vanuit het Internationaal Monetair Fonds (IMF) en de Wereldbank. Er werd ontwikkelingslanden een beleid opgedwongen van vrij verkeer van kapitaal en goederen, van privatisering, deregulering en van drastische bezuinigingen, terwijl deze landen in de meeste gevallen toch al moeilijk bestand waren tegen de enorme impact van de buitenlandse concurrentie. Instellingen en industrieën in ontwikkelingslanden hadden het als gevolg hiervan toch al lastig om ruimte te vinden voor ontwikkeling van de eigen economie. Deze voorgestelde en deels opgedrongen maatregelen, en met name de gevolgen hiervan, leidden tot een groeiende kritiek op dit beleid. In 2001 kwam vanuit de werkgroep *Vóór de Verandering* een publicatie tot stand waarin alternatieven voor het neoliberalisme werden bepleit (X min Y, 2001). De conclusie hiervan was dat aanpassing van de bestaande economische orde onvoldoende leidt tot fundamentele verandering en vernieuwing. Onderzoekers en betrokkenen vanuit verschillende onderzoeksinstellingen en sociale bewegingen ontwierpen als antwoord het concept van de solidaire economie. Met de solidaire economie wordt het opheffen van armoede en van onderdrukking, en vrijheid tot ontplooiing nagestreefd.

Principes – Algemene inrichting van de economie

De solidaire economie is gebaseerd op zes principes:

- Duurzaamheid;
- Efficiëntie: het efficiënt omgaan met beschikbare middelen, mens- en natuurwaarden;
- Vernieuwing: gezocht wordt naar nieuwe mogelijkheden om tot duurzame en efficiënte vormen van behoeftebevrediging te komen;
- Rechtvaardigheid;
- Integrale benadering: alle effecten worden meegerekend; er wordt ten principale gerekend in gebruikswaarden⁴¹ maar ook worden onbetaalde zorgarbeid en milieukosten gewaardeerd en meegerekend;
- Beperkte werking van geld: geld dient in hoofdzaak als ruilmiddel en rekeneenheid.

⁴¹ Dat wil zeggen: bronnen van bestaan en welvaart uitgedrukt in mens- en natuurwaarden, zie uitwerking hierna.

Figuur 2 schetst hoe de solidaire economie uitgaat van een breder economiebegrip. Economische processen zoals productie en distributie worden binnen een solidaire economie gebaseerd op mens- en natuurwaarden. In de linkerkolom van Figuur 2 zijn de begrippen 'welvaart' en 'bronnen van bestaan' weergegeven, twee economische elementen die zijn uit te drukken in mens- en natuurwaarden. Met 'bronnen van bestaan' worden de mogelijkheden bedoeld die mensen en natuur in

Figuur 2: Breed begrip 'economie'.
Bron: Mondelinge mededeling Keune, 2008.

zich hebben om zich van een langdurig voortbestaan te garanderen. Bij 'bronnen van bestaan' worden menswaarden gezien als alles wat betrekking heeft op fysieke, intellectuele en emotionele mogelijkheden en capaciteiten van alle mensen om producten en diensten voort te brengen (Keune, Elzinga & Ruyter, 2006). Voorbeelden zijn lichaamskracht om voedsel te bereiden of kinderen te baren, en het menselijk intellect waarmee nieuwe uitvindingen worden gedaan. Natuurwaarden hebben betrekking op de mogelijkheden van natuur en milieu om het menselijk bestaan en productie mogelijk te maken. Voorbeelden hiervan zijn de zon die energie verschaft en vruchtbare aarde die bewerkt kan worden (Keune, 2005). In Figuur 2 wordt ook het begrip 'gestolde waarden' genoemd. Hieronder worden de benodigde productiemiddelen zoals halffabrikaten, machines en gebouwen verstaan. 'Welvaart'⁴², omschrijft de kwantiteit en kwaliteit van het bestaan van mensen en de kwantiteit en kwaliteit van het bestaan van natuur en milieu. Primair gaat het bij 'welvaart', uitgedrukt in menswaarden, over bestaanszekerheid zoals het hebben van voedsel, kleding, gezondheidszorg en ontspanning. Bij 'welvaart' uitgedrukt in natuurwaarden kan gedacht worden aan herstel van de natuur, schone lucht en water, biodiversiteit maar ook aan de ontwikkeling van milieuoontlastende technieken. Als laatste wordt in Figuur 2 onderscheid gemaakt tussen geldeconomie en de non-geldeconomie. Binnen bestaande economische modellen en verhandelingen wordt niet tot zeer beperkt rekening gehouden met onderdelen van de economie die moeilijk of onmogelijk in geldwaarden zijn uit te drukken.⁴³

⁴² Vanuit de solidaire economie wordt uitgegaan van een breder begrip van welvaart dan in het huidige economisch gebruik.

⁴³ Onbetaald huishoudelijk werk en zorgfuncties, vrijwilligerswerk, menselijke behoefte aan natuur, cultuur, schoon milieu.

Dat heeft tot gevolg dat belangrijke onderdelen van de economie niet worden meegenomen in berekeningen zoals het BBP, maar ook niet in modellen en onderzoeken waar economisch beleid op is gebaseerd. De solidaire economie corrigeert dit door verschillende alternatieve welvaartsindicatoren te gebruiken. Vanuit werkgroep Vóór de Verandering is in dit kader een voorstel geschreven voor de ontwikkeling van een duurzame en solidaire Meta Economische Verkenning (Keune et al., 2006).

Tot slot, solidaire economie wordt gestuurd op basis van de politiek uitgedrukte wil van mensen. De solidaire economie wordt gekenmerkt door democratie, decentralisatie en zelfvoorziening. Niet enkel wordt gekeken naar lokale of nationale belangen, maar bij afwegingen worden tevens de mondiale belangen meegewogen. Mensen en collectieven krijgen de verantwoordelijkheid om de eigen en directe omgeving in te richten en gestalte te geven, terwijl tegelijkertijd coördinatie-mechanismen noodzakelijk blijven (X min Y, 2001).

Principes – Beleid

Voor het vinden van een nieuw en duurzaam evenwicht worden de hierboven beschreven bronnen van bestaan en welvaart tegen elkaar afgewogen. Wat staat ons ter beschikking en wat zijn de behoeften van mens en natuur? Relaties tussen bronnen van bestaan en het algemeen welzijn worden in kaart gebracht door een overzicht te maken van productie (aanwending) en distributie c.q. consumptie. Hierbij wordt de verdeling van aangewende producten over verbruikende sectoren en consumenten aangegeven. Evenals bij het participatieve economie-systeem het geval is, wordt ook hier in kaart gebracht waar er sprake is van overvraging of van overaanbod. Vervolgens wordt

beleid geformuleerd dat moet leiden tot optimalisering van de samengestelde productie en tot verdere verbetering van het algemeen welzijn (Keune et al., 2006).

Een wezenlijk beleidsdoel is de economie van ‘het genoeg’, waarbij het verder belasten van de mens en zijn natuurlijke omgeving onverantwoord wordt geacht. Er wordt ook wel gesproken van ‘krimpeconomie’. Een nuancering is hierbij op zijn plaats. Het gaat met name om reductie en het ingrijpend terugbrengen van schadelijke producties ten aanzien van mens en natuur. Producties die daarentegen positieve effecten opleveren – zoals wind- of zonne-energie en bepaalde maatschappelijke initiatieven, zoals uitbreiding van zorg en vermindering van werkdruk – worden juist aangemoedigd. Tegenover het op export gebaseerde groei-model wordt regionalisering als alternatief voorgesteld.

Om een solidaire economie te realiseren, is transformatiebeleid nodig. Elementen hiervan worden beschreven in de uitgave van *Vóór de Verandering* (X min Y, 2001). De besproken beleidsveranderingen zijn denkrichtingen waarlangs verandering plaats kan vinden. Op korte termijn kan beleid worden ingezet op het bevorderen van solidaire en duurzame consumptie. Daarbij worden, naast bestaande indicatoren, alternatieve welvaartsindicatoren toegepast. Ook de uitbreiding van het publiek-politieke domein komt ter sprake, dat wil zeggen: een sterke overheid, meer regulering en uitbreiding van overheidsvoorzieningen. Tevens wordt gepleit voor krachtige wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende instellingen op wereldniveau. Ook inkrimping van geldcreatie en de noodzaak van een nieuw geldstelsel vormen er onderdeel van. Hoe de overgang naar een solidaire economie kan plaatsvinden, komt verderop onder ‘instrumenten’ aan de orde. Met name in Figuur 3.

Principes – Relaties tussen mensen

Uitgangspunt binnen een solidaire economie is rechtvaardigheid en daarmee gelijkwaardige relaties tussen mensen. Iedereen verricht werk naar vermogen. Evenals bij de participatieve economie het geval is, wordt een basisinkomen voorgesteld waarmee iedereen in zijn basisbehoeften kan voorzien. Er bestaat de mogelijkheid voor aanvullend inkomen waar een maximumgrens aan is verbonden. Betaald werk wordt niet hoger gewaardeerd dan onbetaalde werkzaamheden, en evenwicht tussen werk en vrije tijd wordt gestimuleerd. Er zal meer ruimte zijn voor ontspanning en ontplooiingsmogelijkheden van mensen. De inrichting van de economie vindt plaats op grond van democratische besluitvorming. Hoe deze er exact uit gaat zien in een solidaire economie is nog niet duidelijk. Het systeem van politieke partijen is mogelijk achterhaald en niet voldoende adequaat om betrokkenheid van burgers te stimuleren. Gedacht wordt aan nieuwe vormen waarbinnen mensen volwaardig kunnen participeren.

Instrumenten

• MEV+

Om tot een goed economisch beleid te komen, is het noodzakelijk om zo’n compleet mogelijk beeld te hebben van factoren die van betekenis

zijn voor de economie. De Macro Economische Verkenning, jaarlijkse uitgebracht door het Centraal Planbureau, speelt een belangrijke rol bij het opstellen van de nationale begroting. De MEV hanteert echter de uitgangspunten van een groei economie. Deze komen niet overeen met een solidaire economie. In de brochure 'MEV+' (Keune et al., 2006) wordt voorgesteld te meten met transformatieve indicatoren.⁴⁴ In Bijlage 1 worden diverse alternatieve welvaartsindicatoren, waaronder de MEV+, besproken.

⁴⁴ Indicatoren die in plaats van geldwaarden (zoals het BBP) menswaarden en natuurwaarden hanteren als centrale variabelen voor meting van de welvaart, maar ook voor de economische wetenschap en het economisch beleid.

• **Transformatieproces**

Het in praktijk brengen en verder ontwikkelen van een solidaire economie is een proces dat op verschillende niveaus plaatsvindt. Allereerst moet helder zijn om welk eindideaal het gaat en om welke bijbehorende principes. Zie hiertoe niveau 1 in Figuur 3.

Figuur 3: Basisschema solidaire economie.

Bron: Keune (2007a).

Niveau 1: Utopie			
Het uiteindelijke ideaal, vrijheid in de breedste zin van het woord: vrijheid van armoede en onderdrukking, vrijheid tot ontplooiing.			
Niveau 2: Solidair economische orde			
Een overgangsfase naar het ideaal, de solidaire economie die uitgaat van enerzijds de mogelijkheden van mensen en natuur, en anderzijds de behoeften van diezelfde mensen en natuur.			
Niveau 3: Transformatiebeleid			
Beleid om vanuit de huidige neoliberale en kapitalistische orde te komen tot de solidaire economie.			
Niveau 4: Concrete dagelijkse transformatieve praktijken			
Dagelijkse praktijken met solidair-economische elementen, waarbij thans de solidaire economie en/of het streven daarnaar gestalte krijgt. Hierbij zijn te onderscheiden:			
A Primaire praktijken	B Institutionele voorzieningen	C Bewuste praktijken	D Politieke praktijken
Praktijken met kenmerken van solidaire economie zonder dat daaraan een bewust transformatieve motivering is verbonden.	Voorzieningen die bestaanszekerheid en rechtszekerheid voor iedereen garanderen.	Praktijken met kenmerken van solidaire economie met een bewust transformatieve motivering.	Praktijken bewust gericht op (tegen) machtsvorming t.b.v. de vorming van een solidaire economie.

Aangezien bij de solidaire economie sprake is van een geheel andere economische orde, zijn een ingrijpend transformatieproces en transformatieprogramma noodzakelijk. Daarbij kunnen verschillende fasen en te nemen stappen worden onderscheiden om van het ene naar het andere niveau te komen. Niveau 2 is gedurende de gehele realisatiefase onderwerp van discussie, waarbij aanpassing mogelijk is als gevolg van

nieuw verkregen inzichten (Keune, 2007a). Het derde niveau betreft besluiten en maatregelen die op overheidsniveau gewenst zijn. Het gaat daarbij om een structureel transformatiebeleid waarbij institutionele en structurele veranderingen worden doorgevoerd op basis van principes van de solidaire economie. Het vierde en laatste niveau geeft vier verschillende dagelijkse praktijken weer waar al elementen zichtbaar zijn van de solidaire economie.

Praktijk

In aansluiting op Figuur 3 en de laatst besproken concrete dagelijkse transformatieve praktijken kunnen enkele voorbeelden worden aangedragen waar onderdelen van de solidaire economie al zichtbaar zijn. Bij primaire praktijken (A) gaat het om menselijke gedragingen zoals wederzijdse zorgzaamheid. Bij institutionele voorzieningen (B) valt te denken aan onder meer voorzieningen voortgekomen uit de 'verzorgingsstaat'. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in de bestaande sociale wetgeving. Te denken valt aan de AOW. Van bewust transformatieve praktijken (C) waarin meerdere onderdelen van de solidaire economie worden toegepast, zijn nog maar weinig voorbeelden. De Vereniging Solidair is er in feite zelf een illustratie van. Er is wel een toename te zien van initiatieven die een bepaald element van de solidaire economie toepassen met als doel een bewuste transformatie. Voorbeelden hiervan zijn lokale geldsystemen⁴⁵, organisaties en bedrijven die worden geleid door direct belanghebbenden of door medewerkers (basisdemocratie of sociocratie)⁴⁶ of wijkbewoners die een zorgcoöperatie⁴⁷ oprichten (Jonkers, 2006).

Toepasbaarheid voor een geregionaliseerd landbouwsysteem

De bij dit alternatief systeem gehanteerde mens- en natuurwaarden zijn zeker het overdenken waard bij het zoeken naar nieuwe waardeproposities onder een regionaal landbouwsysteem. Door een beschrijving van productie en consumptie in mens- en natuurwaarden ontstaat er een nieuwe economische werkelijkheid. Tevens wordt duidelijk welke sociale en ecologische grenzen er bestaan. Elementen die niet of moeilijk in geldwaarden zijn uit te drukken, kunnen binnen een geregionaliseerd landbouwsysteem een grotere betekenis krijgen wanneer deze, uitgedrukt in mens- en natuurwaarden, zichtbaar worden gemaakt op balansen, in begrotingen en ook aan de orde komen bij beleidsbesprekingen. Het vaststellen van een nieuwe definitie van welvaart, en daarmee een nieuwe doelstelling (een economie van maximale duurzame gewenste (nuttige) groei met voldoende ruimte voor ontplooiing en zingeving in plaats van maximale economische groei), betekent een nieuw perspectief dat tal van consequenties zal hebben op operationeel niveau.

Transformatie naar een solidaire economie vindt echter niet van vandaag op morgen plaats. Binnen een geregionaliseerd landbouwsysteem kan via verschillende concrete dagelijkse transformatieve praktijken stapsgewijs worden toegewerkt naar een duurzame solidaire economie. Dit kan door het stimuleren en mogelijk maken van (een combinatie van) bewuste transformatieve praktijken, zoals experimenten met regionaal geld of solidaire ondernemingen, maar ook door middel van beleid en eventueel nieuw te vormen instituten. Door de Vereniging Solidair is een uitvoerige beschrijving gemaakt van bestaande praktijken. Daaruit blijkt dat het lang niet

⁴⁵ Zie onder meer www.regiogeld.de

⁴⁶ Zie onder meer <http://www.wevenaansamenleven.nl/burger/burger.php?item=31&sub=item> en Jaap van Leeuwen (2008).

⁴⁷ Zie bijvoorbeeld: www.zorgcooperatie.nl.

altijd nodig is om vanaf punt nul te vertrekken (Jonkers, 2007). Vaak kan aansluiting worden gezocht bij reeds bestaande initiatieven die zich lenen voor uitbouw en versterking. Er zijn reeds tal van voorbeelden in de praktijk die elementen bevatten van een solidaire economie (Jonkers, 2007). We verwijzen hiervoor naar het in opdracht van InnovatieNetwerk geschreven essay van Jonkers over nieuwe vormen van sturing. Hierin wordt een overzicht gegeven van een aantal bestaande voorbeelden die aansluiten op de theoretische concepten zoals die in dit exploratieve onderzoek uiteen zijn gezet.

In dit verband is ook het pleidooi van Lester Brown interessant ('Plan B3.0 Mobilizing to Save Civilization', 2008) voor het herzien van het belastingstelsel. Volgens Brown moet daaraan ook een ingrijpende herziening van het subsidiebeleid worden gekoppeld. Op dit moment ontvangen vervuilende industrieën en sectoren veel subsidiegelden. Zo wordt door veel landen de fossiele brandstofvoorziening gesubsidieerd. Er kan worden gesproken van inconsequent beleid, onder meer binnen Europa, wanneer enerzijds wordt gepleit voor duurzaamheid, (reductie van CO₂-uitstoot en van andere schadelijke effecten) terwijl tegelijkertijd subsidies worden verstrekt aan de vleessector, een van de meest vervuilende industrieën. Jaarlijks worden vanuit Europa miljoenen euro's aan subsidies verstrekt aan de Nederlandse vleessector (De Waard, 2008). Binnen een regionaliseringsconcept zullen beleid en praktijk zoveel mogelijk op elkaar aan moeten sluiten. Dat betekent dat er ook aandacht moet zijn voor beperkende beleidsmaatregelen. Bij de ontwikkeling van een regionaal landbouwmodel zal dus een relatie moeten worden gelegd met beleidskaders op nationaal en Europees niveau. Ook regels voor aanbestedingen kunnen een dilemma vormen bij het ontwikkelen van duurzame regionale ketens. Een toename van vrijhandel zal, indien duurzaamheid geen conditie is en groei een centraal paradigma voor het economisch beleid van landen blijft, regionalisering in de weg kunnen staan. De bestaande beperkingen voor regionalisering zullen daarom verder in kaart moeten worden gebracht. In het algemeen zullen de voorwaarden voor een effectief functionerend regionaal systeem goed in kaart moeten worden gebracht.

Beslispunt: Omslag naar systeemdoorbrekend regionaal concept:
Mens en natuurwaarden centraal stellen in modellen, indicatoren en beleid.

3.2.4 Zorgeconomie

Basisconcept	Principes	Instrumenten
Kerndefinitie De zorgeconomie is een economische benadering waarin zorg centraal staat en gaat uit van het paradigma van de zorgende mens. Bij de zorgeconomie ligt de focus op het realiseren van een waardig menselijk bestaan en gelijke rechten en kansen voor iedereen wereldwijd, met handhaving en herstel van de voor het leven belangrijke ecosystemen (Van Osch, 2008).	1 Alg. inrichting economie - Zorgethiek grondslag, paradigma: zorgende mens; - Holistische benadering; - Theoretisch model zorgeconomie. 2 Beleid - Evenwicht in drie basissystemen; - Wereldwijde duurzame humane ontwikkeling; - Zelfvoorziening. 3 Relaties tussen mensen - Rol <i>civil society</i>; - Operationaliseren gelijkheid tussen seksen, culturen, generaties.	- Nieuwe indicatoren voor macro-economisch beleid: * Milieugebruiksruimte (MGR) * BOA-quote; - Jaarlijks sociale duurzaamheidbalans; - Diverse uitgewerkte beleidsdoelstellingen geoperationaliseerd, waaronder participatieve budgettering.

Ontstaan en ambitie

De zorgeconomie is in 2001 geïntroduceerd door de Vrouwen Alliantie, met als doel vanuit zorgethiek de economische werkelijkheid te beschrijven en daarbij terreinen in beeld te brengen waar totnogtoe binnen het economisch denken weinig aandacht voor is. In 2007 is de Stichting Zorgeconomie opgericht⁴⁸ om de beoefening van de zorgeconomie in theorie en praktijk te bevorderen. Bij de zorgeconomie gaat het over zorg in de brede zin, over zingeving, over sociale verantwoordelijkheid en betrokkenheid en over zorg voor zowel mensen als natuur en milieu. De zorgeconomie kent een sterke op waarden betrokken basis.

⁴⁸ www.zorgeconomie.org.

Principes – Algemene inrichting van de economie

De zorgeconomie werkt vanuit een economische benadering en is gebaseerd op het paradigma van de zorgende mens, een paradigma dat is ontleend aan de zorgethiek.⁴⁹ Vanuit het paradigma van de zorgende mens omvat zorg alles wat mensen ondernemen om de wereld in stand te houden, te onderhouden en leefbaar te maken (Van Osch, 2007). De zorgeconomie vertrekt vanuit een integraal mensbeeld waarin de onderlinge betrokkenheid en verbondenheid centraal staan, zowel in de privé-sfeer als ten aanzien van de lokale gemeenschap, het bedrijfsleven, de publieke sfeer en het ecologisch systeem.

⁴⁹ Zie Tronto (1993).

Binnen de zorgeconomie worden drie basissystemen en drie intermediaire systemen onderscheiden.

De drie basissystemen worden aangeduid als:

1. Het ecologische systeem;
2. Het genereringsstelsel (stelsel voor generering van menselijk leven);
3. Het productiestelsel.

De zorgeconomie gaat uit van een holistische benadering, dat wil zeggen dat er een economisch evenwicht ontstaat wanneer de drie basissystemen zodanig met elkaar in balans zijn dat sprake is van een duurzame humane ontwikkeling. Om evenwicht te bereiken, zijn de volgende drie intermediaire systemen van belang:

1. Het circulatiesysteem;
2. Het politieke systeem;
3. Het systeem van de *civil society*.

In de optiek van de zorgeconomie zijn de drie basissystemen thans uit elkaar gegroeid, wat wereldwijd leidt tot ernstige problemen. In Tabel 1 worden de grondkenmerken van de drie basissystemen beschreven. Af te lezen is aan welke bedreigingen de basissystemen onderhevig zijn. Onvervangbare natuurlijke reserves en onvervangbare zorgreserves, die een belangrijke basis vormen voor de economie, staan onder druk. Het intermediaire circulatiesysteem bestaat uit de markt van vraag en aanbod, maar omvat breder dan dat ook onbetaalde diensten en goederen zoals mantelzorg, vrijwilligerswerk en kleinschalige tuinproductie. Noch het marktmechanisme, noch de overheidsregulering zijn volgens de zorgeconomie toereikend om fundamentele onevenwichtigheden tussen de drie basissystemen op te heffen. Vanuit de zorgeconomie wordt dan ook belangrijke waarde toegekend aan de *civil society*. Deze heeft naast de twee andere intermediaire systemen een essentieel regulerende werking. Indien initiatieven vanuit de *civil society* ontbreken, zal dat de kans op politieke conflicten en verder-

Criterion	Ecologisch systeem	Generatiesysteem	Productiesysteem
Tijd/tijdritme	Biologisch ritme (dag/nacht); klimatologische tijdcycli; seizoensgebonden reproductie; korte en lange termijn reproductiecycli, etc.	Sociaal-biologisch ritme, dagelijkse regeneratie of reproductie; generatieve reproductie; emotionele en culturele reproductie.	Industrieel ritme (technologisch bepaald); digitaal ritme (bepaald door Informatie en Communicatie Technologie).
Verhoudingen	Natuurwetten; Biodiversiteit.	Verwantschapsverhoudingen; genderverhoudingen; generationele verhoudingen.	Productieverhoudingen; klassenverhoudingen; eigendomsverhoudingen.
Bronnen	Seizoensgebonden natuurlijke productie; vervangbare en niet-vervangbare natuurlijke bronnen.	Bestaansmiddelen; zorgarbeid; gebruikskapitaal (huis, auto, PC, huishoudelijke apparatuur).	Grondstoffen; arbeid, kapitaal (productiemiddelen en financieel kapitaal).
Bedreigingen	Uitputting natuurlijke bronnen; milieuvervuiling; verstoring biodiversiteit en biosystemen.	Gebrek aan bestaansmiddelen (honger); ontoereikende zorg (ziektes, verpaupering); desintegratie verwantschapsstructuren (onthechting, verlies sociale cohesie).	Gebrek aan grondstoffen (industriële ritme sneller dan biologisch ritme/ prijsinflatie); overschot/tekort arbeidskrachten (productiesysteem niet in evenwicht met generatiesysteem: werkloosheid/ loonkosteninflatie).

Tabel 1: Grondkenmerken van de drie basissystemen.

Bron: Van Osch, 2008.

Principes – Beleid

Niet de economische groei van elk land afzonderlijk, maar een wereldwijd evenwicht tussen het ecologisch, het generatie- en het productiesysteem staat centraal. Groei van natuurlijke en sociale rijkdom moet in het model van macro-economisch beleid zichtbaar worden. Daartoe wordt aanpassing van nationale rekeningen bepleit. Deze moeten driedimensionaal worden en bestaan uit:

- Natuurlijke rijkdom (met als maatstaf: milieugebruiksruimte per hoofd van de bevolking, MGR⁵⁰);
- Sociale rijkdom (maatstaf: onbetaalde arbeid per hoofd van de bevolking)⁵¹;
- Economische rijkdom (maatstaf: inkomen per hoofd van de bevolking).

Binnen de zorg-economie wordt de milieugebruiksruimte gelijkgesteld aan de ecologische voetafdruk. Strikt genomen is dat niet helemaal correct, omdat er verschillen zijn tussen beide definities. De consumptiefunctie⁵² zal volgens de principes van de zorg-economie gekoppeld moeten worden aan de milieugebruiksruimte (MGR). Vanuit de zorg-economie geredeneerd kan sociale rijkdom worden gemeten via de Betaalde en Onbetaalde Arbeid (BOA)-quote. Dat is overigens een te stellige conclusie, zie voetnoot 52. De BOA-index is met name voor speciale doeleinden geschikt. De BOA-quote wordt daarnaast besproken als middel om gender-gelijkheid te stimuleren en tot een evenwichtige ontwikkeling en verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen te komen (Van Osch, 2008). Verandering van het fiscale stelsel zou op eenzelfde wijze plaats kunnen vinden, namelijk via een individuele BOA en een individuele MGR. Naast aanpassingen van het macro-economisch model, worden vanuit de zorg-economie diverse suggesties gedaan voor nieuwe beleidsdoelen. Een voorbeeld hiervan is dat de overheid ernaar moet streven om de ecologische voetafdruk jaarlijks met 10% terug te brengen totdat 1,8

⁵¹ Milieugebruiksruimte is de maximale invloed van medegebruik op een ecosysteem die binnen het systeem kan worden opgevangen zonder te leiden tot onomkeerbare effecten, dan wel de vereiste vermindering van invloed van medegebruik om de actuele situatie te verschuiven in de richting van het streefbeeld. Bij het bepalen van de MGR worden ook de dynamiek, periodiciteit, hersteltijd, schaal, enzovoorts bij de afweging meegenomen.

⁵² De BOA-index, die hierbij door de zorg-economie wordt voorgesteld, meet echter maar een beperkt onderdeel ten aanzien van sociale rijkdom, namelijk ongelijkheid tussen verschillende groepen.

ha⁵³ per inwoner is bereikt. Een ander beleidsaspect dat naar voren komt binnen het systeem van de zorgeconomie is het bevorderen van zelfvoorziening.

⁵³ De consumptiefunctie geeft het in geld uitgedrukte bestedingsgedrag per gezinshuishouding weer.

Principes – Relaties tussen mensen

In het publieke debat en bij de sturing van beleidsbeslissingen is een belangrijke rol weggelegd voor de *civil society*. Dat wil zeggen: belangenbehartiging van onderop die haar basis vindt in burgerinitiatieven. Vanuit de zorgeconomie bepleit men deze grotere rol voor burgerinitiatieven met name wanneer er sprake is van grote machtsbelangen, maar ook wanneer een risico bestaat dat essentiële waarden secundair worden geacht of worden geschonden. Participatie van burgers versterkt de sociale verbondenheid tussen mensen. Het operationaliseren van gelijkheid tussen mannen en vrouwen en tussen verschillende culturen en sociale groepen (leeftijd, inkomen, validiteit) is een wezenlijk uitgangspunt van de zorgeconomie.

Instrumenten

De milieugebruiksruimte (MGR) en de BOA-index zijn centrale indicatoren in de zorgeconomie. In Bijlage 1, 'Alternatieve welvaartsindicatoren', wordt de BOA-index omschreven. Een ander beleidsinstrument is de Sociale Duurzaamheid Balans. In het concept van de zorgeconomie leggen landen rekenschap af aan elkaar. Hiervoor wordt jaarlijks een Nationale Sociale Duurzaamheidbalans opgesteld, waarin de economische, sociale en ecologische stand van zaken wordt weergegeven. Indien economische groei ten koste is gegaan van bijvoorbeeld ecologische rijkdom, komt dit op de balans te staan als ecologische schuld aan het buitenland. De schuld wordt gemeten door de MGR per hoofd van de bevolking (Van Osch, 2008).

Verschillende concrete beleidsdoelstellingen en opties worden genoemd in de reader over zorgeconomie (Van Osch, 2007). Diversiteitsbewuste participatieve budgettering wordt als een van de instrumenten naar voren gebracht ter stimulering van lokale duurzame gemeenschapsontwikkeling. Burgers wordt hiermee de mogelijkheid en verantwoordelijkheid gegeven mee te beslissen over (bestemming van) gemeenschapsgelden. Om te voorkomen dat bepaalde groepen domineren, is een diversiteitperspectief ingebouwd waarmee beleidsvoorstellen worden gescreend, met als criterium of deze aansluiten bij de behoeften van burgers uit diverse sociale groepen.

Praktijk

De zorgeconomie is een relatief nieuw concept en heeft als zodanig minder bekendheid, waardoor het in de praktijk nog beperkt wordt toegepast. Wel zijn enkele onderdelen van de zorgeconomie al in de praktijk herkenbaar. Dat geldt bijvoorbeeld voor de BOA-index. Zo is er door de FNV Vrouwenbond in samenwerking met de stichting voor Zorgeconomie en partnerorganisaties uit Spanje, Polen en het Verenigd Koninkrijk, het project 'Zorgverevening' opgezet. Deze had ten doel haalbare oplossingen te ontwikkelen voor de gevolgen van de onevenredige verdeling van onbetaalde zorgarbeid (FNV Vrouwenbond). Hiernaast wordt door deelname aan fora en discussiebijeenkomsten aandacht gevraagd voor de inzichten vanuit de zorgethiek. Ook worden door de stichting Zorgeconomie verschillende cursussen en workshops aangeboden.

Toepasbaarheid voor een geregionaliseerd landbouwsysteem

• Diversiteitsbewuste participatieve budgettering

Voor het verwezenlijken van een geregionaliseerd landbouwsysteem zijn inmiddels in het voorgaande enkele concrete suggesties gedaan. Echter, wanneer deze nieuwe initiatieven slechts de behoeften dekken van een klein deel van de regionale bevolking, wordt voorbijgegaan aan de doelstelling van regionalisering. Om dit te voorkomen, kan gebruik worden gemaakt van diversiteitsbewuste participatieve budgettering. Als voorbeeld: in wijkraden komt het voor dat bepaalde groepen oververtegenwoordigd zijn (gepensioneerde mannen). Om te voorkomen dat met name plannen en activiteiten die deze groep van belang acht tot stand komen, wordt gebruik gemaakt van diversiteit/gender-budgettering zodat er structureel niet slechts aandacht is voor de behoeften van een deel van de bevolking.

• Onbetaalde Arbeid

Eerdere berekeningen van de BOA-quote, zie Bijlage 1, laten zien dat het werkende deel van de bevolking gemiddeld de helft van de arbeidsuren aan onbetaalde arbeid besteedt. Door het toepassen van de BOA-quote op regionaal niveau kan inzicht ontstaan over onbetaalde arbeid en de mate waarin deze bijdraagt aan het welzijn van mensen. Dit instrument, en daaraan gekoppeld beleid, kan ertoe bijdragen dat sociale kosten niet onevenredig worden afgewenteld op de onbetaalde sector van de economie.

Beslispunt: Omslag naar systeemdoorbrekend regionaal concept: Het operationaliseren van gelijkheid tussen seksen, culturen, generaties. Evenwicht tussen ecologisch, generering- en productiesysteem.

3.2.5 Ecologische economie/ steady state economie

Basisconcept	Principes	Instrumenten
Kerndefinitie Binnen de ecologische economie wordt vanuit verschillende disciplines naar de economie gekeken. Centraal staan de biofysische grenzen van de aarde en het besef dat de economie een deelsysteem van het ecologisch systeem is. De biofysische grenzen zijn inmiddels overschreden en daarom wordt gepleit voor krimp en selectieve groei, om vervolgens te ontwikkelen naar een duurzame <i>steady state</i> economie.	1 Alg. inrichting economie - Absolute schaarste; - Drie doelstellingen: duurzame schaal, rechtvaardige verdeling en efficiënte allocatie; - <i>Steady state</i> i.p.v. <i>'growthmania'</i>. 2 Beleid - Krimp, dan <i>steady state</i> economie; - Vastleggen toelaatbare schaal; - Instelling rechtvaardige verdeling; - Gebruik maken van marktmechanismen. 3 Relaties tussen mensen - Sociale rechtvaardigheid; - Herverdeling.	Indicatoren: * Totaal materiaalgebruik * Voetafdruk - Juridische, sociale en economische instrumenten * Vergunningen en quota * Progressieve consumptiebelasting * Mondiale Tobintax, * Internationale Milieuorganisatie

Ontstaan en ambitie

De ecologische economie heeft historische wortels die teruggaan tot de zeventiende eeuw. Belangrijk pionierswerk werd verricht in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw door economen als N. Georgescu-Roegen, K.E. Boulding en H.E. Daly en de ecologen C.S

Holling en H.T. Odum. Wetenschappers die een ecologische economie bepleiten, laten zich inspireren door de Newtoniaanse fysica. Zo stelt men onder meer dat de economische kringloop niet beschouwd kan worden als een gesloten, zelfregulerend systeem. Dat is namelijk in strijd met de tweede wet van de thermodynamica, die stelt dat een *perpetuum mobile* een fysische onmogelijkheid is (Gelders, 2005). Voor een uitgebreid overzicht van bestaande literatuur en recente artikelen verwijs ik naar H.E. Daly (2008), De Walsche (2007), Terra Reversa, Jones & Jacobs (2006) en Gelders (2005). Als ambitie van de ecologische economie kunnen drie door Daly geformuleerde doelstellingen worden aangehaald:

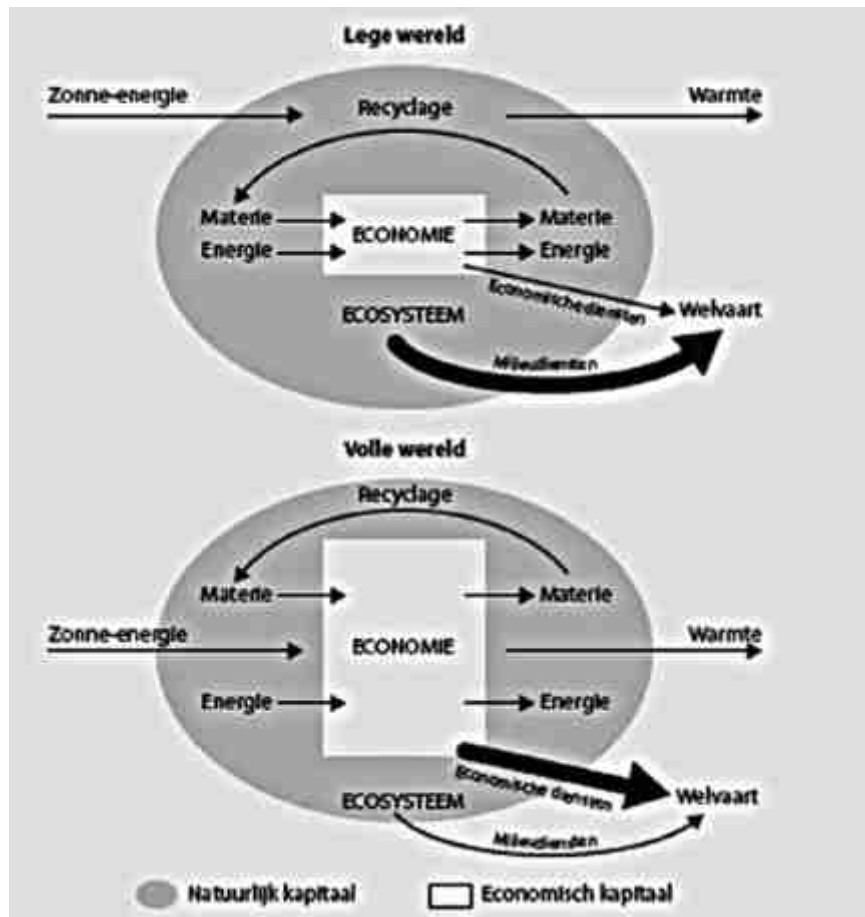
1. Beoordelen of en garanderen dat de schaal en omvang van menselijke activiteiten binnenin de biosfeer ecologisch duurzaam is;
2. Hulpbronnen en eigendomsrechten rechtvaardig verdelen, zowel inter- als intragenerationeel, alsook tussen mensen en andere levende wezens;
3. Middelen efficiënt alloceren, onder de beperkingen gedefinieerd door 1 en 2, inclusief hulpbronnen die niet op de markt verhandeld worden, waarbij in het bijzonder moet worden gedacht aan milieukapitaal en ecosysteemdiensten (Gelders, 2005).

Principes algemene inrichting van de economie

Ecologische economie is de interdisciplinaire visie die ervan uitgaat dat de aarde een biofysisch begrensde, materieel gesloten en niet groeiende systeem is. Bij de analyse van dergelijke complexe systemen als de aarde moet er het besef zijn dat er sprake is van grote fundamentele onzekerheid en voorts dat bepaalde processen onomkeerbaar zijn. Daarom is een principiële voorzorgshouding vereist. Instituties en beleid moeten als zodanig proactief zijn in plaats van reactief (Gelders, 2005). Duurzame schaal betreft het uitgangspunt dat het economisch deelsysteem onderdeel uitmaakt van het ecologische systeem. Zie hiertoe Figuur 4. Voor de industriële revolutie nam het economisch deelsysteem slechts een beperkt deel van het ecosysteem van de aarde in beslag (Figuur 4, lege wereld). Tegenwoordig bereikt, aldus de ecologische economie, de totale schaal van de wereldeconomie de biofysische grenzen van deze planeet (Figuur 4, volle wereld). De optimale schaal van de economie ten opzichte van het ecosysteem kan volgens Daly bepaald worden door te kijken naar de micro-economische benadering, waarbij uitbreiding van productie of consumptie plaatsvindt tot het punt waarop marginale kosten gelijk zijn aan marginale opbrengsten (Bleys-Ngandu, 2005). Een groeieconomie zal het optimum per definitie overschrijden en zal daarom vervangen moeten worden door een *steady state* economie (Jones, 2006).

Figuur 4: Daly's concept van economie als deelsysteem van ecosysteem.

Bron: Terra Reversa.

De ecologische economie beschouwt het paradigma van de economische groei als een groot probleem. De binnen de economie veronderstelde relatieve schaarste (relatief omdat door substitutie altijd alternatieve bronnen aangewend kunnen worden) wordt volgens Daly als doctrine toegepast. Met als gevolg dat de absolute schaarste structureel wordt genegeerd. Een *steady state economy*⁵⁴, een stationaire staat, gaat uit van nulgroei, waarbij er overigens nog steeds sprake kan zijn van vooruitgang en ontwikkeling (Rijnhout, 2007). Aan de fysische groei, in de zin van verhoogde doorstroom van materialen en energie in de economie, zal een eind moeten komen. Het is echter nog niet eenvoudig te bepalen welk niveau van 'dematerialisatie' gewenst is voor een evenwichtige doorstroom van materialen en energie. Onder meer de materiaalstroomanalyse (MFA) en de methode van de milieugebruiksruimte (MGR) worden hier toegepast. Een ander belangrijk principe vanuit de ecologische economie is de rechtvaardige verdeling van hulpbronnen en eigendomsrechten, zowel inter- als intragenerationeel alsook tussen mensen en andere levende wezens. Dit principe volgt automatisch uit de begrenzing van het ecologisch systeem. Beperking van de milieugebruiksruimte mag er echter niet in resulteren dat wie al in een achtergestelde positie verkeert, nog verder achterop geraakt. In dit kader streeft men vanuit de ecologische economie onder andere naar regionalisering: 'Regio's of gemeenschappen produceren die goederen die zij nodig achten, bij voorkeur op de eigen interne markt (dit is vooral het geval voor voedingsmiddelen), als deze tenminste geproduceerd kunnen worden zonder al te hoge kosten. Irrationale handelstromen van bulkgrondstoffen en primaire landbouwproducten moeten worden vermeden' (Jones & Jacobs, 2006).

⁵⁴ 1,8 hectare is de berekende hoeveelheid natuurlijke rijkdom die wereldwijd gemiddeld per persoon beschikbaar is, wil het ecologisch systeem niet worden verstoord. Dit wordt het 'Eerlijke Aarde Aandeel' (EAA) genoemd

Principes – Beleid

Voor de bovengenoemde doelstellingen – duurzame schaal, rechtvaardige verdeling en efficiënte allocatie – zijn drie verschillende beleidsmaatregelen geformuleerd. Belangrijk hierbij is de volgorde waarin deze worden uitgevoerd. Allereerst zal de maximale (biofysische) schaal van de doorstroom door de economie worden bepaald, waarbij zowel naar gebruik van hernieuwbare bronnen (bossen, et cetera) als de maximale afvalopnamecapaciteit wordt gekeken (Terra Reversa). Voor diverse parameters kan vervolgens een duurzame schaal worden vastgesteld. Ter illustratie: op basis van de maximale mondiale CO₂-uitstoot is door het VN klimaatpanel berekend dat een duurzaam emissieniveau per persoon ongeveer 1,7 ton CO₂ per jaar bedraagt. Hiernaast wordt door ecologisch economen het subsidiariteitsprincipe aangedragen, dat wil zeggen: problemen worden aangepakt op het laagste niveau waarop ze zich voordoen. Afhankelijk van het probleem wordt de duurzame schaal (uitgedrukt in verbruik of emissies per persoon) vastgelegd op globaal, continentaal, nationaal of regionaal niveau (Jones, 2007).

Een tweede beleidsdoel is een rechtvaardige herverdeling. Om de mondiale milieudruk niet verder te laten stijgen ten opzichte van het huidige niveau en daarnaast landen die nog in een ontwikkelingsfase zitten ruimte te geven voor selectieve groei, worden vanuit de ecologische economie maatregelen voorgesteld om het milieugebruik van het Noorden⁵⁵ te verminderen. Een dematerialisatiefase is nodig waarmee het milieubeslag met een factor tien moet afnemen (Terra Reversa). Op nationaal niveau worden een progressieve consumptiebelasting en vergroening van het belastingstelsel als maatregelen genoemd. Een aantal hiervan wordt besproken bij het onderdeel instrumenten. Efficiënte allocatie betreft het derde beleidsdoel. Alleen nadat de eerste twee beleidsdoelen zijn ingevuld, kan het marktmechanisme worden toegepast voor het allocatievraagstuk. Het berekenen van ‘juiste prijzen’ waar veel milieueconomen⁵⁶ zich mee bezighouden, is volgens ecologische economen een zinloze exercitie. Het monetariseren van de fundamentele overlevingssystemen (stabiel klimaat, beschermde ozonlaag, et cetera) is ten eerste zeer moeilijk en volgens sommigen ook ongewenst (Jones, 2006). Naast beleidswijzingen zijn gedragswijzingen noodzakelijk. Gedragswijzingen vinden niet enkel plaats door rationale beleidsinstrumenten. Minstens zo belangrijk zijn alternatieve ethische kaders en participatieve projecten om mensen te betrekken bij de implementatie van nieuwe praktijken.

Principes – Relaties tussen mensen

Overeenkomstig met de behandelde alternatieve systemen hiervoor, gaat de ecologische economie uit van sociale rechtvaardigheid en gelijke verdeling. Gelijke toegang tot hulpbronnen is op dit moment niet voor ieder mens op aarde een gegeven. Daarom is herverdeling nodig van de feitelijk mogelijke levenskansen. Aangenomen wordt dat ieder mens recht heeft op het zogeheten Eerlijk Aarde Aandeel van 1,8 hectare⁵⁷, afkomstig van het ecologische voetafdruk-concept.

Instrumenten

Ecologische economen pleiten voor een combinatie van sociale (informatie, participatie, sensibilisering, convenanten, educatie), juridische (normering) en economische (heffingen, belastingen, subsidies,

⁵⁵ *Het idee van een stationaire economie is afkomstig van de klassieke econoom John Stuart Mill, die pleitte voor een nultgroei inzake bevolkingsaantal en het gebruik van natuurlijk kapitaal, waarbij tegelijkertijd ook een continue verbetering in technologie en ethiek moest worden nagestreefd (Jones, 2007).*

⁵⁶ *Landen waar de gemiddelde consumptie het hoogst ligt (25% van de wereldbevolking).*

⁵⁷ *Milieueconomen richten zich op het corrigeren van ontstane negatieve markt externaliteiten door onder meer prijzen te herberekenen zodat milieu- en sociale kosten in de prijs wordt meegenomen, het internaliseren van externe kosten.*

verhandelbare rechten) instrumenten. Een aantal economische instrumenten wordt hier besproken. Ten eerste zijn dat vergunningen of quota die al dan niet verhandelbaar kunnen zijn. In plaats van dat overheden (nationaal of mondiaal) via het invoeren van belastingen de vraag naar een product trachten te verlagen, lijkt het ecologisch economen beter om, in geval van verhandelbare vergunningen, quota op te leggen. Daarmee worden een maximaal toelaatbare vervuiling of gebruik van hernieuwbaar natuurlijk kapitaal⁵⁸ en de schaal rechtstreeks biofysisch vastgelegd. Voorbeelden zijn quota voor Europese bedrijven in het kader van de toepassing van het Kyoto-akkoord en de individuele vliegquota (Terra Reversa).

Een ander instrument is een progressieve consumptiebelasting. Ter realisatie van een rechtvaardigere verdeling van grondstoffen en gelijke milieugebruiksruimte, worden hogere belastingtarieven op milieubelastende en luxeproducten voorgesteld. Daarnaast zal via een progressief belastingstelsel over inkomen en gecumuleerde vermogens, waarbij de belasting kan oplopen tot 100% in de hoogste belastingschijf, hervreiding plaatsvinden. Ecologische economen pleitten onder het motto '*Tax bads* (datgene waar een tekort aan is: milieu), *not goods* (datgene waarvan er voldoende is: arbeid)', voor drastische vergroening van de fiscaliteit. Door gelijktijdig de lasten op arbeid te verlagen kan dat, aldus de ecologisch economen, de werkgelegenheid ten goede komen. Bedrijven kunnen hierdoor goedkoper mensen aannemen en worden tevens aangemoedigd anders om te gaan met grondstoffen en energiebronnen (Daly, 2008). Het argument van goedkope arbeidskracht verliest echter aan gewicht wanneer bedrijven automatiseren en er sprake is van *off shoring*. Daarom pleit Daly (2008) voor een grotere participatie van werknemers in *ownership of business*, zodat inkomen gerelateerd is aan het aandeel dat werknemers in het bedrijf hebben. Als een van de oplossingen voor mondiale ongelijkheid, wordt de Tobinbelasting aangedragen. Deze Tobinbelasting wordt geheven op speculatieve transacties. Bij een dreigende financiële crisis zou een hoge belasting verdere speculatie afremmen, en daarmee de kans op monetaire crises doen verkleinen. De inkomsten van de belastingheffing zouden dan bestemd zijn voor sociale en ecologische investeringen. Er is echter enige terughoudendheid op zijn plaats ten aanzien van de reikwijdte van de genoemde economische instrumenten.

Daarom zijn sommige ecologische economen voorstander van een sterke Wereldmilieuorganisatie die beschikt over een krachtig sanctiebeleid. Zelfs het oude idee van Keynes⁵⁹, de oprichting van een globale bank, *International Clearing Union* (ICU), wordt weer uit de kast gehaald. Deze constructie van een vereeningsunie zou een oplossing bieden voor landen met een handelstekort. Zowel het schuldeisende land als het schuldhebbende land moet bijdragen aan de oplossing. Dat is mogelijk wanneer crediteurlanden verplicht worden hun surplussen te spenderen in de debiteurlanden. Zo hoeft volgens dit idee een tijdelijk tekort niet uit te groeien tot een permanente schuld (Jones, 2006).

Tot slot komt een tweetal indicatoren naar voren in de ecologische economie. Dat zijn de materiaalstroomanalyse (MFA) en de Milieugebruiksruimte (MGR). Deze laatste is in het voorgaande reeds toegelicht. Bij de vraag hoeveel dematerialisatie nodig is om een ecologisch duurzame economie te realiseren, wordt onder meer de materiaalstroomanalyse gebruikt. Met de materiaalstroomanalyse wordt een

⁵⁸ Zie het 'Living Planet Report', WWF (2006). Deze waarden zijn gemeten voor het jaar 2003.

⁵⁹ Quota worden bepaald door berekeningen en studiewerk van wetenschappers, in overleg met andere betrokken actoren.

dematerialisatiestandaard bepaald (het verbruik in ton). Deze geeft aan hoe snel de doorstroom van de (huidige) hoeveelheid materie en energie moet worden teruggevoerd. Er zijn twee bekende standaarden: factor vier standaard en factor tien. Deze standaarden geven aan hoe drastisch en snel de doorstroom moet worden teruggebracht. Factor vier gaat uit van een verdubbeling van de mondiale welvaart (als aanname, waarbij ontwikkelingslanden met name nog een inhaalslag hebben te maken). Voor dit scenario zal een halvering van de grondstofinput nodig zijn binnen drie à vijf decennia. Voor de geïndustrialiseerde landen is een hogere factor vereist, namelijk factor tien, omdat er sprake is van een groter verbruik en er al ernstigere milieuschade is. De factor tien standaard is inmiddels ook opgenomen in het Global Environment Outlook-rapport.⁶⁰

Praktijk

Duidelijk is dat veel elementen – en zeker het streven naar een *steady state* op nationaal niveau – van de ecologische economie nog niet in de praktijk zijn gebracht. Toch zijn op onderdelen – zoals de voorgestelde beleidsdoelen als quota, belastingen en subsidies – veel voorbeelden voorhanden. Aangezien deze beleidsdoelen op zichzelf niet direct leiden tot vernieuwend of transformatief beleid, zullen deze maatregelen afzonderlijk volgens veel ecologische economen lang niet voldoende zijn. Het principe van *cradle to cradle* wordt door sommigen wel gezien als uitwerking van de *steady state*. Productieprocessen moeten hierbij gesloten zijn en afval dient wederom gebruikt te worden. De logica van de natuur wordt als basis genomen. Er mag geen kwaliteitsverlies zijn en er mogen evenmin restproducten zijn die alsnog gestort worden. In plaats daarvan moeten er verstandige kringloopsystemen worden bedacht. Het toepassen van de ecologische voetafdruk door de Europese Commissie en door landen afzonderlijk, maar ook tal van andere maatregelen zullen waarschijnlijk maar zeer beperkt tegemoetkomen aan het streven van een *de-growth* economie en een rechtvaardige herverdeling.

Toepasbaarheid voor een geregionaliseerd landbouwsysteem

• Ecologische Basisrechten

Het aanbod van duurzame, biologische en fairtradeproducten staat niet in verhouding met het aanbod van goederen die niet op deze wijze worden geproduceerd. Wanneer consumenten echter in gelijke mate de keuze hebben tussen producten van het ene soort en producten van het andere, zouden zij vaker voor de duurzame fairtradevariant kiezen. Uit een onderzoek van MarketResponse bleek dat een derde van de ondervraagde mensen behoefte heeft aan een supermarktketen met verantwoord vers voedsel.⁶¹ Op dit moment moeten consumenten meer dan gemiddeld moeite doen om voor de alledaagse behoeften biologische of fairtradeproducten te vinden. Apart, dat wil zeggen: alleen biologisch of alleen fairtrade, zijn deze producten in speciaalzaken wel te vinden. Het zijn dan met name de al 'bewuste' consumenten die de gang naar deze winkels maken.

Regionalisering houdt onder meer in dat gekeken wordt naar ecologische basisrechten⁶² van mensen op wereldschaal. Om de ecologische basisrechten van mensen uit ontwikkelingslanden te beschermen, kan in het kader van een geregionaliseerd landbouwsysteem gedacht

⁶⁰ Dit voorstel werd gedaan door Keynes ten tijde van de Bretton Woods-onderhandelingen in 1944. Tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog werd onderhandeld hoe Europa weer kon worden opgebouwd.

⁶¹ Het milieuprogramma van de Verenigde Naties (UNEP).

⁶² 'Biologische producten geen vanzelfsprekendheid in Nederlandse keuken', opgehaald op 24-10-2008 van <http://www.biologisch-producten.nl>.

worden aan een regionaal consumentencontract met één of meerdere regio's uit een ontwikkelingsland. Huishoudens worden gevraagd om een bedrag van X euro per jaar te investeren. Met deze gelden kan een regio in een ontwikkelingsland investeren in machines, zaad en/of andere benodigdheden voor biologische en fairtradeproductie. Tegenover de investering die de huishoudens hebben gedaan, staat dat zij de producten kunnen afnemen tegen een lagere prijs. Hiermee ontstaat een (sociaal-)economische band tussen de regio in Nederland en de regio in het ontwikkelingsland. Er zijn wel voorwaarden aan het consumentencontract verbonden. Een minimale hoeveelheid van de totale voedselproductie in de regio van het ontwikkelingsland moet beschikbaar blijven voor lokale voedselvoorziening. Er kunnen consumentencontracten voor de korte en lange termijn worden aangegaan, maar er kunnen ook (na een minimale contracttermijn) contracten worden gesloten met andere regio's die daarmee ook een duurzame economische ontwikkeling kunnen doormaken. Voor de afname van de producten in de regio in Nederland kunnen supermarkten of speciale winkels worden opgezet waarin ook reeds bestaande natuurwinkels en biologische kledingwinkels kunnen worden ondergebracht. Het is ook mogelijk deze winkels zelfstandig te exploiteren en te concentreren, bijvoorbeeld in één straat. Op deze manier, via het principe van clustering, worden biologische fairtradeproducten zichtbaarder en door de diverse centraal gekozen locaties toegankelijker voor een bredere groep consumenten.

• Quota en belastingmaatregelen

Afhankelijk van de opzet en vorm van een geregionaliseerd landbouwsysteem wordt ingeschat in hoeverre de genoemde beleidsmaatregelen vanuit de ecologische economie (ten dele) toepasbaar zijn. Quota's kunnen bij een open opzet, waar veel betrokkenheid en participatie centraal staan, wellicht ontmoedigend werken. Behalve wanneer de quota's, op basis van advies en berekeningen van deskundigen, door participerende burgers en ondernemers zelf worden besproken en vastgelegd. Hetzelfde geldt voor de belastingmaatregelen die ecologische economen nodig achten. Alternatieve ethische kaders en participatieve projecten om mensen te betrekken bij de uitvoering van nieuwe concepten zijn minstens zo belangrijk. De bereidheid waarmee mensen daadwerkelijk genoemde stappen willen zetten om het gedrag en consumptiepatronen te veranderen, hangt mede af van de mate waarin iedereen informatie krijgt. Het toepassen van een individuele en regionale Voetafdruk kan daarbij zeker bijdragen aan een grotere individuele en regionale bewustwording.

Beslispunt: Omslag naar systeemdoorbrekend regionaal concept: Duurzame schaal, het economisch deelsysteem is onderdeel van het ecologische systeem. Rechtvaardige verdeling van hulpbronnen: ecologische basisrechten voor eenieder.

3.2.6 Enkele aanvullende voorbeelden

Diverse suggesties voor de toepasbaarheid van de alternatieve systemen zijn in het voorgaande aan bod gekomen. Ter afsluiting worden hier nog enkele voorbeelden aan toegevoegd. In de eerste plaats ligt er met een geregionaliseerd landbouwsysteem een kans voor een nieuwe invulling van sociale voorzieningen in wijken. Hierbij kan gedacht worden aan investeringen door bewoners in voorzieningen of bedrijven die een belangrijke rol in de wijk vervullen. Om te voorkomen dat deze plekken door de huidige schaalproblemen (dreigen te) verdwijnen, kunnen mensen uit een wijk mede participant worden van dergelijke voorzieningen/bedrijven via een obligatieplan, waar vanaf honderd euro in kan worden geparticipeerd. Gestuurd door een maatschappelijke behoefte wordt daarmee (opnieuw) vorm gegeven aan de lokale structuur.

Factoren zoals werken in deeltijd en het verrichten van laagbetaalde werkzaamheden kunnen volgens Gallie (2002) ertoe leiden dat er een achterstand ontstaat op de arbeidsmarkt. In een tijd waarin technologie en innovaties centraal staan, is het van belang dat mensen zich continu kunnen blijven ontwikkelen. Niet iedereen krijgt hier echter de mogelijkheid toe. In dit kader stelt Gallie een *system of citizen's training entitlement* voor. Hiermee krijgen mensen het recht om gedurende zijn of haar werkzame leven *training credits* op te bouwen die op een gewenst moment gebruikt kunnen worden. Daarmee ontstaat een minder grote afhankelijkheid van een werkgever en is men minder beperkt door een ontoereikend financieel budget (Gallie, 2002). Een *system of citizen's training entitlement* kan binnen een nieuw regionaliseringontwerp van toegevoegde waarde zijn. Doorgaans hebben mensen de neiging weg te trekken uit de eigen regio naar plekken waar ze mogelijkheden krijgen en ontwikkelingskansen zien. Dat is met name het geval bij jongeren, dertigers en veertigers. Met een *system of citizen's training entitlement* kan een regio juist mensen aantrekken.

Een combinatie van efficiënte participatie (beleidsinvloed op het niveau waarop mensen met een situatie worden geconfronteerd), solidaire ondernemingen waarbinnen initiatieven en voorzieningen ontstaan die tegemoetkomen aan bestaande maatschappelijke behoeften, een regio waar het accent ligt op sociale en ecologische duurzaamheid, maar ook het zojuist beschreven training/ educatiesysteem, kan een regio in zijn totaliteit een toegevoegde waarde geven. Uitgevoerd als totaalconcept kan één en ander als pullfactor dienen voor regionalisering.

4.

Conclusie

Dit hoofdstuk geeft een samenvattend overzicht van de overeenkomsten en verschillen tussen de vijf besproken alternatieve economische systemen. Er wordt in kaart gebracht waar de systemen complementair zijn en waarin zij onderscheidend zijn. Vervolgens wordt besproken in welke mate deze alternatieve systemen bruikbaar zijn voor het ontwerp van een geregionaliseerd landbouwsysteem.

	Participatieve economie	Samenwerkings-economie	Solidaire economie	Zorgeconomie	Ecologische economie
Beslispunten	Participatieve planning vormt uitgangspunt voor de bepaling van productie en consumptie (allocatie). Op direct niveau is sprake van invloed en zeggenschap.	Samenwerking en wederkerigheid vormen het uitgangspunt bij het ontwikkelen en uitvoeren van solidaire praktijken. Collectieve middelen worden gegeneerd om vernieuwende concepten (uitgaande van solidaire waarden) en gedragsverandering te realiseren en optimaliseren.	Mens en natuurwaarden staan centraal in modellen, bij indicatoren en beleid.	Operationaliseren van gelijkheid tussen seksen, culturen en generaties. Evenwicht tussen ecologisch, generering- en productiesysteem.	Duurzame schaal, het economisch deelsysteem is onderdeel van het ecologisch systeem. Rechtvaardige verdeling van hulpbronnen: ecologische basisrechten voor eenieder.
Overeenkomst andere systemen	- Evenwicht (sociaal, ecologisch); - Participatie, zeggenschap; - Andere groei of beperkte groei.	- Evenwicht (sociaal, ecologisch); - Participatie, zeggenschap; - Andere groei of beperkte groei.	- Evenwicht (sociaal, ecologisch); - Participatie, zeggenschap; - Andere groei of beperkte groei.	- Evenwicht (sociaal, ecologisch); - Participatie, zeggenschap; - Andere groei of beperkte groei.	- Evenwicht (sociaal, ecologisch); - Participatie, zeggenschap; - Andere groei of beperkte groei.
Kenmerkend (complementariteit)	Participatieve planningprocedure	(35 jaar) Praktijkgerichte samenwerkingseconomie	Mens en natuurwaarden	Toevoeging genereringssysteem	Krimp economie gevolgd door steady state economie
Macro/micro/mesobenadering	Micro Meso	Micro Meso	Macro Meso Micro	Macro Meso	Macro

Figuur 5: Vergelijking vijf alternatieve economische systemen.

Figuur 5 toont de uit elk alternatief voortgekomen beslispunten, de overeenkomsten tussen deze systemen, de mate waarin ze complementair zijn de mate waarin bij de toepassing sprake is van een micro-, macro- of mesoniveau. Wat de onderliggende principes betreft, zoals de visie op hoe de algemene inrichting van de economie eruit zou moeten zien, zijn veel overeenkomsten zichtbaar tussen de vijf systemen. Onderliggende principes als duurzaamheid, rechtvaardigheid en efficiëntie komen bij vrijwel alle systemen terug. Het duidelijkst zijn de overeenkomsten met betrekking tot het belang van een sociaal en duurzaam evenwicht en de nadruk die in alle gevallen wordt gelegd op het belang van participatieve besluitvormingsprocedures waarbij burgers een prominente rol in de beleidsvorming krijgen. Met betrekking tot de uitwerking en concrete operationalisatie bestaan echter ook interessante verschillen. Zo ook de vraag of er sprake is van een macro-, micro- of mesobenadering. Desondanks kunnen de beschreven instrumenten, voortkomend uit elk systeem, vooral als aanvulling op elkaar worden gezien in plaats van als tegenstrijdig of onderling ondermijnend. Ook het samenbrengen van concepten en instrumenten uit de verschillende systemen in één regionaliseringmodel biedt interessante mogelijkheden en kansen. Wel moet er rekening mee worden gehouden dat indien een concept op macroniveau is uitgewerkt, een nadere verkenning nodig is of uitwerking ook op een ander niveau uitvoerbaar is. Dit geldt met name indien gebruik wordt gemaakt van de indicatoren die zijn beschreven in Bijlage 1. Het

toepassen van nieuwe indicatoren kan zinvol zijn, zeker omdat bestaande indicatoren en meetinstrumentaria niet of onvoldoende in kaart brengen wat op basis van nieuwe uitgangspunten en doelen gemeten dient te worden.

De beslispunten brengen naar voren welke principiële keuzen ten grondslag liggen aan de transformatie naar regionalisering. Tezamen met de eerder beschreven uitgangspunten, beleidsprincipes en instrumenten vormen deze beslispunten een belangrijke basis voor de verdere uitwerking van het model voor een geregionaliseerd landbouwsysteem. Het reikt echter te ver om in dit essay al een volledige en verdiepende vergelijking te maken tussen alle bruikbare aspecten van de beschreven systemen. Bovendien ligt het voor de hand om een totaaloverzicht te maken op basis van de concepten die zowel in dit essay worden gepresenteerd als in een tweetal andere essays over respectievelijk sturingsvragen en vernieuwing van voedselketens die eveneens in opdracht van InnovatieNetwerk zijn geschreven. Op grond daarvan kunnen mogelijk interessante verbanden worden gelegd tussen concepten. Juist vanwege de ambitie om tot een integraal model te komen, lijkt dat een interessante stap. Daardoor wordt het mogelijk de innovatieopdracht scherp te formuleren.

- Albert, Michael (2000). *Moving Forward. Program for a participatory economy*. San Francisco: AK Press.
- Albert, Michael, & Hahnel, Robin (2002). In Defense of participatory Economics. *Science & Society*, 66, no. 1, p.p. 7-21.
- Albert, Michael. (2003). *Parecon. Life after capitalism*. London: Verso.
- Barkhuizen, Angela (2005). Verzekeren kun je zelf. Eindelijk een goed alternatief voor de arbeidsongeschiktheidsverzekering voor zelfstandigen. *Solidaire Magazine*, no 14.
- Becker, Frans & Frieswijk Johan (1976). *Bedrijven in eigen beheer. Kolonies en produktieve associaties in Nederland 1901-1958*. Nijmegen: SUN.
- Beishuizen, Jan (1994). *John Kenenth Galbraith: het economisch denken van een dissident*. Amsterdam: Boom.
- Berg, Hendrik van den (2001). *Economic Growth and Development: an Analysis of our greatest economic Achievements and our most exciting Challenges*. New York: Mc Graw-Hill.
- Bieckmann, Frans (2004, 1 maart). Liberalisering is lariekoek. *One World*. Opgehaald 30-07-2008 van http://www.oneworld.nl/index.php?articleId=10875&articleType=ViceVersa-Interview&page=_search
- Biesboer, Frank (ed.) (1993). *Greep op groei. Het thema van de jaren negentig*. Utrecht: Aktie Strohalm/Uitgeverij Jan van Arkel.
- Bijl, Rob, Boelhouwer, Jeroen & Pommer, Evert (eds.) (2007). *De sociale staat van Nederland 2007*. Den Haag: SCP.
- Blanchard, Olivier (2000). *Macroeconomics*. Second edition. New Jersey: Prentice Hall.
- Bleys, Brent (2007a). *A simplified index of sustainable economic welfare for the Netherlands, 1971-2004*. Brussel: Vrije Universiteit.

- Bleys, Brent (2007b). *Welvaart: meten is weten?* Brussel: Vrije Universiteit.
- Bleys-Ngandu, Kjell (2005). *Van 'growth mania' naar 'steady state'*. Opgehaald op 20-08-2008 van <http://www.ethesis.net/growthmania/growthmania.htm>
- Brown, L.R. (2008). *Plan B 3.0. Mobilizing to Save Civilization*. NewYork/ London: W.W. Norton & Company.
- Collados, Cecilia & Duane, Timothy P. (1999). Natural Capital and Quality of Life; a Model for evaluating the Sustainability of alternative regional Development Paths. *Ecological Economics*, 30, p.p. 441-460.
- Daly, H.E. & Cobb, J.B. (1989). *For the Common Good: Redirecting the Economy toward Community, the Environment, and a Sustainable Future*. Boston: Beacon Press.
- Daly, H.E. (2008). *A steady-state economy*. Sustainable Development Commission, UK,
- opgehaald 20-08-2008 van <http://www.economischegroei.net>
- Defourny, J., Borzaga, C. (ed). (2001). *The Emergence of Social Enterprise*, Routledge, London.
- De Verandering (2006). Meer dan winst, de maatschappelijke jaarrekening. Opgehaald op 24-10-2008 van www.deverandering.com
- Dhondt, Geert (2004). Participerende economie; een theoretisch alternatief voor het kapitalisme. *New Formulation*, 2, no 2. Opgehaald op 7-8-2008 van <http://www.newformulation.org/4Dhondt.htm>
- Dieren, Wouter van (ed.) (1995). *De natuur telt ook mee. Naar een duurzaam nationaal inkomen. Een rapport aan de Club van Rome*. Utrecht: Het Spectrum.
- Dijkstra, Paul (2004). De trias politica van de economie. Privatisering, een niet te missen kans voor de deling der machten in de staatshuishouding. *Tijdschrift voor Arbeid en Participatie*, 25, nr 3/4, p.p. 191-198.
- FNV Vrouwenbond (z.j.). *De BOA-quote*. Opgehaald op 1-9-2008 van <http://www.fnvvrouwenbond.nl/documenten/De%20Betaalde-Onbetaalde%20Arbeid%20Quote1.pdf> Folmer, Henk (2007). *Waarom economen vaak miskleunen*. Groningen: Universiteit Groningen/ Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen.
- Gallie, Duncan (2002). The Quality of Working Life in Welfare Strategy. In Gøsta Esping-Andersen (Ed.), *Why we need a New Welfare State*. (pp. 96-129). Oxford: University Press.
- Gelders, Bjorn (2005). *Neoklassieke economie versus ecologische economie: verschillen in visies, waarden en waardering*. Leuven: Katholieke Universiteit.
- Gelre Handelsnetwerken (z.j.). *Waarom de Gelre?* Opgehaald op 30-07-2008 van <http://www.gelre-handelsnetwerken.nl/pdf/waaronmgelre041007.pdf>
- Geurts, Guus, Jonkers, André & Keune, Lou (2008). *Regionalisering als alternatief voor neoliberale globalisering. Beleid en praktijk*. Amsterdam: Vóór de Verandering.
- Goudzwaard, Bob (2008). Toegroeien naar duurzaamheid en solidariteit. *Werelddelen*, vol 39.
- Haijtema, Dominique (2008). Europese Droom schijnt nieuw licht over de wereld. *Slowmanagement*, vol 5, p.p. 12-17.

- Hahnel, Robin (2005). *Economic justice and democracy. From competition to cooperation*. London: Routledge.
- Heertje, Arnold (2006). *Echte economie. Een verhandeling over schaarste en welvaart en over het geloof in leermeesters en leren*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Heertje, Arnold (2007, 21 december). Naar echte economie in 2008. *Economisch Statistische Berichten*, p.p. 772-775.
- Hoogendijk, Willem (1995). *The economic Revolution, towards a sustainable Future by freeing the Economy from Money-making*. Utrecht: Het Spectrum.
- Hueting, Roefie (2007a). *Duurzaam Nationaal Inkomen*. Opgehaald op 20-08-2008 van http://www.globalalternatives.nl/index.php?topic=curs-awi&style_id=0
- Hueting, Roefie (2007b). *Inleiding tot de theorie van het mDNI, een macro indicator voor duurzame ontwikkeling*. Opgehaald op 20-08-2008 van http://www.globalalternatives.nl/index.php?topic=curs-awi&style_id=0
- Jones, Peter Tom. (2004). *De entropische wereldorde. Deel I De Ondraaglijke Zwaarte van het Westerse Bestaan*. Opgehaald op 20-08-2008 van <http://www.yabasta.be/De-entropische-wereldorde-Deel-I>
- Jones, Peter Tom (2006). *Globaal ten onder? Pleidooi voor een ecologische economie*. Attac Vlaanderen.
- Jones, Peter Tom & Jacobs, Roger (2006). Globalisering, vrijhandel en ecologie. *Streven*, 73, no 10, pp 902-916.
- Jonkers, André (2005). *Bedrijvennetwerken creëren maatschappelijke meerwaarde*. Opgehaald op 24-10-2008 van <http://www.globalalternatives.nl>
- Jonkers, André (2006). *Solidaire economie in de praktijk*. Cursus Inleiding Solidaire economie, les 6, opgehaald 1-8-2008 van <http://www.globalalternatives.nl/index.php?topic=curs-solecon-inl-teksten>
- Jonkers, André (2007). *Praktijkvoorbeelden van een regionaal gerichte economie*. Opgehaald 1-8-2008 van <http://www.globalalternatives.nl/index.php?topic=ws-regio2>
- Juffermans, Jan. (2006). *Nut & noodzaak van de Mondiale Voetafdruk. Over de mondiale gebruiksruimte, duurzaamheid en mensenrechten*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Kalshoven, Frank (2008, 2, 9 & 16 augustus). Waarom economische groei onvermijdelijk is, aflevering 1, 2 & 3. *De Volkskrant*.
- Keune, Lou (2005). *Kenmerken van solidaire economie* Cursus Inleiding Solidaire Economie 2005, tekst c dagdeel 3. Opgehaald 14-08-2008 van <http://www.globalalternatives.nl/index.php?topic=curs-solecon-inl-teksten>
- Keune, Lou, Elzinga, Tuur, & De Ruyter, Theo (2006). *Meta Economische Verkenningen. Voorstel voor de ontwikkeling van een duurzame en solidaire Macro Economische Verkenning+*. Amsterdam: Vóór de Verandering.
- Keune, Lou (2007a). Solidaire economie tussen utopie en praktijk. *Solidaire magazine*, 17. pp 8-12.
- Keune, Lou (2007b). *Overzicht alternatieve welvaartsindicatoren*. Cursusmateriaal 'Alternatieve Welvaart Indicatoren', 9 november 2007. Vóór de Verandering.
- Kleman, Hein (1992). *Economie voor historici. Een Inleiding*. Muiderberg: Coutinho.

- Klundert, Theo van (2004). *Vrijhandel versus protectie, NSF Ronde tafel over het Centraal PlanBureau 27 november 2004*. Opgehaald op 31-07-2008 van www.globalalternatives.nl/file/155
- Kodde, Kees & Bussink, Michiel (Eds.), *Wat van ver komt is lekker? Essays over landbouw en globalisering*. Utrecht/Amsterdam: Jan van Arkel/Milieudefensie.
- Kodde, Kees (2004). Ontregionalisering en globalisering. In: Kees Kodde & Michiel Bussink (Eds.), *Wat van ver komt is lekker? Essays over landbouw en globalisering*. (p.p. 117-128). Utrecht/ Amsterdam: Jan van Arkel/Milieudefensie.
- Leeuwen, Jaap van (2008). Werk Expres, een werkcoöperatie. *MO/ Samenlevingsopbouw*, vol 27, nr. 26, pp 36-37.
- Meadows, Dennis (1972). *Rapport van de Club van Rome. De grenzen aan de groei*. Utrecht: Het Spectrum.
- Mulder, Frank & Koster, Freek. (2008). *Moet groei? Bekende economen aan de tand gevoeld over een (on)zinnige vraag*. Eindhoven: Uitgeverij Pepijn.
- Olthuis, Loethe (2008, 30 augustus). Supers vinden fairfood-lijst oneerlijk. *De Volkskrant*.
- Osch, Thera van (2005). *Waardering van de onbetaalde zorgarbeid. Economisch beleid voor sociale duurzaamheid*. Opgehaald op 20-08-2008 van <http://www.armekant-eva.nl/womeninctheravanosch.doc>
- Osch, Thera van (2007). *Zorgeconomie, een economische benadering voor een duurzame toekomst*. Reader. Stichting voor de Zorgeconomie.
- Osch, Thera van (2008). *De zorgeconomie*. Interne notitie Vóór de Verandering.
- Pilon, Marlies, & Wilschut, Marianne (2008, 24 juli). Geen WTO-doorbraak voor kleine ontwikkelingslanden. *OneWorld*. Opgehaald op 30-07-2008 van <http://www.oneworld.nl/index.php?page=1&articleId=14641>
- Platform Duurzame en Solidaire Economie (2008). *Verklaring van Tilburg*. Opgehaald 30-07-2008 van <http://www.economischegroei.net/index.php?topic=VvT>
- Rijnhout, Leida (2007). Ecologische economie. Money makes the world go round? *ARGUS Milieumagazine*, 5, no 3, pp.12-17.
- RIVM, (2007). *Outstanding environmental issues. A review of the EU's environmental agenda*. Bilthoven: RIVM.
- Schoenmaker, M. (2006). *Effectiviteit van samenwerkingsverband Associatie van Bedrijven op Coöperatieve grondslag*, paper, Utrecht School of Economics.
- Schoones, Eric (2008). De mondiale voetafdruk van Midas Dekkers. Een kariger bestaan: goed voor lichaam en geest. *De Kleine Aarde*, 145, pp. 46-49.
- Schram, A.J.H.C. (1998). *Ik en de Ander: Mensbeelden in de Experimentele Economie*. Amsterdam: Creed/ Universiteit van Amsterdam.
- SOMO (2006). *Waarom moet Europa geven om lobby transparantie?* Opgehaald op 30-07-2008 van <http://somo.nl/news-nl/waarom-moet-europa-geven-om-lobby-transparantie?searchterm=lobby++tran>
- Stiglitz, Joseph (2002). *Perverse Globalisering*. Utrecht: Het Spectrum.
- Terra Reversa (z.j) *Manifest, 3 Pleidooi voor een sociaal-ecologische welzijnseconomie*. Opgehaald op 20-08-2008 van <http://www.terra->

- Tronto, Joan (1993). *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*. New York: Routledge.
- Uffelen, Xander van (2008, 30 juli). Groot olietekort al in 2010 verwacht. *De Volkskrant*.
- UNDP (2007). *Human Development Report 2007/2008: Fighting climate change: Human solidarity in a divided world*. Opgehaald 01-08-2008 van <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2007-2008>
- Vereniging Solidair (2000). *Charter van Vereniging Solidair*.
- Vereniging Solidair (2003). *De goudaders van Vereniging Solidair, een zoektocht naar de meerwaarde van een solidair economisch experiment*. Utrecht: ISZO, opgehaald op 10-8-2008 van <http://www.solidair.nl>
- Wagemans, M.C.H. (2008). *Startnotitie Regionaal Landbouwmodel* (concept, niet gepubliceerd).
- Waard, Peter de (2008, 16 juli). Veelzijdige kip voelt zich mishandeld in radiospot. *De Volkskrant*
- Wal, Koo van der, & Goudswaard, Bob. (2006). *Van grenzen weten. Aanzetten tot een nieuw denken over duurzaamheid*. Budel: Uitgeverij Damon.
- Walsche, Alma de (2007, 31 januari). Joan Martínez-Alier over ecologische economie. De aarde groeit niet mee met de economie. *MO mondiaal nieuws*. Opgehaald 20-08-2008 van <http://www.yabasta.be/Joan-Martinez-Alier-over>
- Wees, Ruud van (2008). *De Mondiale Ecologische Voetafdruk als duurzaamheidsindicator*. Notitie als bijlage van brief aan CBS, d.d. 15-4-2008 door Werkgroep Voetafdruk Nederland.
- WWF (2006). *Living Planet Report 2006*. Gland: WWF.
- X min Y Solidairiteitsfonds (2001). *Vóór de Verandering. Alternatieven voor het neo-liberalisme*. Amsterdam: X minY.
- Zanden, J.L. van (1998). De markt voor natuur en milieu. *Economisch Statistische Berichten*, 83, no. 4143, p. 212.

Bijlage I: Alternatieve indicatoren

Complementaire welvaartsindicatoren	Correctieve indicatoren	Transformatieve indicatoren
- Ecologische Voetafdruk en Living Planet Index van het WWF	- Duurzaam Nationaal Inkomen (DNI) van Roefie Hueting	- Meta Economische Verkenningen (MEV+) van Vóór de Verandering
- Human Development Index (HDI) van het UNDP	- Measure of Domestic Progress (MDP) van het NEF	- Duurzaam Nationaal Inkomen (DNI) van Roefie Hueting
- Under-five Mortality Rate (U5MR) van UNICEF	- Calcul des Indicateurs de Richesse Économique et de Solidarité van Anne Plasman	- Betaalde en Onbetaalde Arbeid (BOA)-index van de Zorgconomie
- Leefsituatie Index (LSI) van het SCP	- Genuine Progress Indicator (GPI) van onder meer Cliff Cobb	
- Happy Planet Index (HPI) van het New Economic Foundation (NEF)	- Index of Sustainable Economic Welfare ((ISEW) van onder meer Friends of the Earth	
- Index voor een Duurzame Samenleving (IDS) van Geurt van de Kerk		
Alle zijn aanvullingen op de BBP-indicator	Via verschillende wegen worden correcties aangebracht op het BBP	In plaats van geldwaarden (zoals het BBP) worden mens- en natuurwaarden gehanteerd als centrale variabelen voor meting van de economische welvaart

Vijf van de veertien indicatoren uit Tabel 2 worden in deze bijlage beschreven. Het betreft de MEV+, de BOA-index, het Duurzaam Nationaal Inkomen (DNI), de Ecologische Voetafdruk en het ISEW. Wellicht zijn enkele indicatoren, dan wel onderdelen daarvan of het achterliggende gedachtegoed, te gebruiken in het kader van het ontwerpen van een geregionaliseerd landbouwsysteem. De Meta Economische Verkenning (MEV+) dient als paraplu waaronder de indicatoren aan bod komen.

Tabel 2: Indeling verschillende indicatoren.

	Bestaande methoden en instrumenten	Synthetische indicatoren
Welzijn	Sociaal - Gegevens CBS; - Mondiaal: VN; - Human Development Reports.	- Leefsituatie index SCP; - BOA-index; - Human Development Index (HDI).
	Ecologisch - Voorraadcategorieën: Living Planet Report; - Milieuschadecategorieën RIVM.	- Ecologische Voetafdruk; - Living Planet Index; - Duurzaam Nationaal Inkomen (DNI).
Bronnen van bestaan -Menswaarden -Natuurwaarden -Gestolde waarden	De fysieke, intellectuele en emotionele mogelijkheden/capaciteiten van alle mensen om producten en diensten voort te brengen. De mogelijkheden van natuur en milieu om menselijk bestaan en productie mogelijk te maken. De benodigde productiemiddelen zoals halffabrikaten, machines en gebouwen.	

Tabel 3: MEV+ en daarbij behorende onderdelen.

Bron: Keune et al., 2006.

Meta Economische Verkenning (MEV+)

De Meta Economische Verkenning (MEV+) is een alternatieve benadering voor de bekende Macro Economische Verkenning (MEV). Deze wordt jaarlijks door het Centraal Plan Bureau (CPB) uitgebracht. Kenmerkend en wezenlijk onderscheidend van de meeste indicatoren in Tabel 2 is dat de MEV+ zich primair richt op beleidsanalyses vanuit een niet-monetaire benadering. Dat betekent dat er in eerste instantie gebruik wordt gemaakt van differentiërende en van synthetische indicatoren. Deze zijn een uitdrukking van de kwaliteit en kwantiteit van een breed scala aan factoren, bepalend voor het sociaal en ecologisch welzijn (Keune et al., 2006).

Tabel 3 toont uit welke onderdelen de MEV+ is opgebouwd. De MEV+ beoogt een beeld te geven van de economische stand van zaken op nationaal niveau en ten aanzien van diverse deelgebieden (regio's, inkomensgroepen, bedrijfstakken, et cetera). Ten eerste wordt het algemeen welzijn in kaart gebracht. Er wordt een beschrijving van de stand van het algemeen welzijn gegeven. Deze zal een sociale en ecologische invalshoek hebben, zie de eerste twee rijen in Tabel 3. Ten tweede zijn er de bronnen van bestaan. Naast een beschrijving van het algemeen welzijn wordt in beeld gebracht hoe het is gesteld met de bronnen van bestaan. Ten derde worden relaties gelegd tussen bronnen van bestaan en algemeen welzijn. Alle producties (zowel betaald als onbetaald) worden in een overzicht geplaatst. Daarbij wordt ook aangegeven waar deze voor zijn aangewend (distributie). Anders gezegd: wat is geproduceerd en op welke wijze zijn de goederen en diensten verdeeld over de verbruikende sectoren en eindgebruikers. De resultaten maken duidelijk of de producties leiden tot positieve of negatieve effecten op de verschillende categorieën van algemeen welzijn. Op basis van duurzaamheid, rechtvaardigheid en andere criteria volgt een evalueatie. Afsluitend (stap vier) worden beleidsconsequenties geformuleerd (Keune et al., 2006). Om via de MEV+ methode daadwerkelijk een compleet beeld te krijgen van de gehele economische situatie, zijn geschikte indicatoren

essentieel. In Tabel 3 is te zien welke indicatoren momenteel beschikbaar zijn. Methoden om het sociaal welzijn⁶⁴ te meten, zijn aanwezig via gegevens vanuit het CBS, SCP en diverse VN en Human Development Rapportages. Bij voorkeur worden monetaire kwantificaties en instrumenten gemeden en wordt gebruik gemaakt van synthetische indicatoren, zie Tabel 3. De Leefsituatie-index meet enkele materiële maar ook niet-materiële aspecten⁶⁵ van de leefsituatie van de Nederlandse bevolking. Deze index kan worden aangevuld met de BOA-index. De MEV+ geeft een beeld van sociale en ecologische (on)evenwichtigheden op zowel nationaal als mondiaal niveau. Voor vergelijkingen op internationaal niveau acht men de Human Development Index⁶⁶ toepasbaar. Vervolgens zijn er indicatoren die het ecologisch welzijn duiden. Enerzijds zijn er voorraadcategorieën⁶⁷ waar het Living Planet Report een goede indicator voor is, anderzijds zijn er milieuschadecategorieën⁶⁸, waar het RIVM in verschillende publicaties uitvoerig over rapporteert. Synthetische indicatoren zijn er ook voor de beschrijving van het ecologisch welzijn. De Living Planet Index meet trends in biodiversiteit van de aarde en brengt in kaart hoe het wereldwijd is gesteld met de verschillende ecosystemen. Tevens wordt weergegeven wat de invloed van de mens is op ecosystemen. De ecologische voetafdruk is op individueel, regionaal en nationaal niveau uit te rekenen. Het Living Planet Report geeft elke twee jaar, voor een groot aantal landen, de voetafdruk weer (WWF, 2006). De Voetafdruk alsook het Duurzaam Nationaal Inkomen (DNI) worden verderop besproken. Tot slot komen de bronnen van bestaan, zie Tabel 3, gedeeltelijk naar voren bij de hierboven beschreven indicatoren.

Betaalde en Onbetaalde Arbeid index

De BOA-quote, geïntroduceerd vanuit de zorg economie, is de verhouding tussen het volume van de betaalde arbeid, gedeeld door het volume van de totale arbeid. De BOA-quote drukt uit welk percentage van de totale arbeidstijd maatschappelijk wordt erkend in geldtermen.

$$\text{BOA-quote} = \frac{\text{Volume Betaalde Arbeid}}{\text{Volume Betaalde Arbeid} + \text{Volume Onbetaalde Arbeid}} \times 100\%$$

In Nederland is de BOA-quote 49,5 %. Dat wil zeggen dat gemiddeld voor de Nederlandse bevolking tussen de 15 en 65 jaar geldt dat de helft van de arbeidsuren bestaat uit betaalde arbeid en een net zo groot deel onbetaald wordt verricht (Van Osch, 2007). Veel beleidsmaatregelen hebben gevolgen voor de verhouding tussen betaalde en onbetaalde economie. Groter wordende verkeersstromen en toenemende bedrijvigheid kunnen leiden tot gevaarlijkere situaties voor jonge kinderen, waardoor ouders meer toezicht op hen moeten houden. Bezuinigingen in de zorg kunnen leiden tot toename van het aantal onbetaalde arbeidsuren. Het CPB zou binnen deze benadering elk jaar kunnen doorrekenen wat de gevolgen van overheidsbeleid zijn voor de verhouding tussen betaald en onbetaald werk, en zou de BOA-quote kunnen gebruiken bij het opstellen van de MEV. Op deze wijze wordt inzichtelijk in welke mate de economie afhankelijk is van onbetaalde werkzaamheden, maar ook waar en door wie⁶⁹ deze met name worden verricht. Met de BOA-quote kan duidelijk worden gemaakt wat de bijdrage is van onbetaalde zorgarbeid⁷⁰ aan het algemeen welzijn van

⁶⁴ Denk daarbij aan gezondheid, voeding, onderwijs, kleding, recreatie, sociale zekerheid, werkgelegenheid, maar ook burgerlijke en culturele mensenrechten. Over omstandigheden zoals koestering, zorg en geborgenheid zijn vrijwel geen indicatoren beschikbaar.

⁶⁵ Stijgt of daalt het opleidingsniveau, hoe is het gesteld met de sociale samenhang in Nederland, is er een toename of afname van politieke participatie, maar ook het oordeel van burgers wordt beschreven. Hoe waarderden zij bijvoorbeeld hun bestaan of welk vertrouwen heeft men ten opzichte van medeburgers of politiek. <http://www.scp.nl/publicaties/boeken/9789037703214.shtml>.

⁶⁶ Zie onder andere: http://hdr.undp.org/en/media/hdr_20072008_tech_note_1.pdf.

⁶⁷ Denk hierbij aan voorraad van grond, water, lucht, energie, grootte van biodiversiteit.

⁶⁸ Denk hierbij aan klimaatverandering, verzuring, smogvervuiling, bodemverontreiniging, enzovoorts.

⁶⁹ Welke sociaal-maatschappelijke groepen, het verschil tussen mannen en vrouwen en in leeftijds groepen, et cetera.

⁷⁰ Overheden kunnen daarbij vastleggen wat onder noodzakelijke zorgarbeid wordt verstaan, zorgen voor een zieke, voor gehandicapt familielid, et cetera.

mensen (Van Osch, 2005). Zo kan de BOA-quote dienen als instrument om overheidsbeleid aan te passen en wordt voorkomen dat sociale kosten onevenredig worden afgewenteld op de onbetaalde sector van de economie.

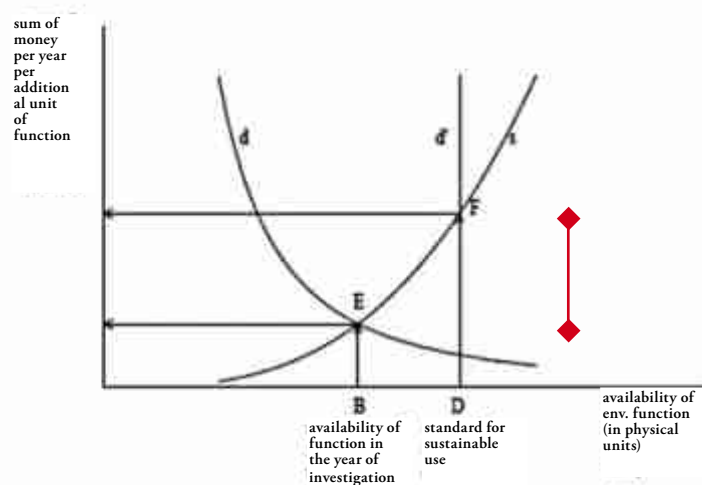
Duurzaam Nationaal Inkomen (DNI)

Het Duurzaam Nationaal inkomen (DNI) in een bepaald jaar wordt gedefinieerd als het maximaal haalbare productieniveau waarbij, met de ter beschikking staande technologie in het berekeningsjaar, vitale milieufuncties⁷¹ onbeperkt beschikbaar blijven. ‘Onbeperkt’ wil zeggen dat de milieufuncties niet sneller worden verbruikt dan ze aangroeien (Hueting, 2007a). Onder milieufuncties kan worden verstaan de gebruiksmogelijkheden van de niet door de mens gemaakte fysieke omgeving, waarvan de mens totaal afhankelijk is (zoals ademen, recreëren, produceren of consumeren). Er is sprake van concurrentie tussen functies wanneer het gebruik van de ene functie ten koste gaat van een andere (nu of in de toekomst). Wat eens vrije goederen⁷² waren, zijn inmiddels schaarse goederen aan het worden of zijn dat reeds geworden. Het Duurzaam Nationaal Inkomen is een uitbreiding van het bestaande Nationaal Inkomen. Dit Nationaal Inkomen geeft een raming van de jaarlijkse productie van goederen en diensten. Het verlies van milieufuncties blijft hierbij echter buiten beschouwing. Het Nationaal Inkomen dient daarom gecorrigeerd te worden zodat niet alleen in beeld wordt gebracht waar middels productie waarde wordt toegevoegd, maar ook waar waarde verdwijnt (Hueting, 2007b). Omdat het bij milieufuncties gaat om collectieve goederen die niet op de markt worden verhandeld, worden ramingen gemaakt waarmee een aanbod- en vraagcurve wordt geconstrueerd. Hierbij worden ramingen van de kosten van maatregelen om milieufuncties te herstellen gezien als aanbodcurven. Deze kosten stijgen progressief per eenheid herstelde functie. De aanbodcurven worden ook wel ‘eliminatiekostencurven’ genoemd omdat het gaat om maatregelen die druk op het milieu elimineren.

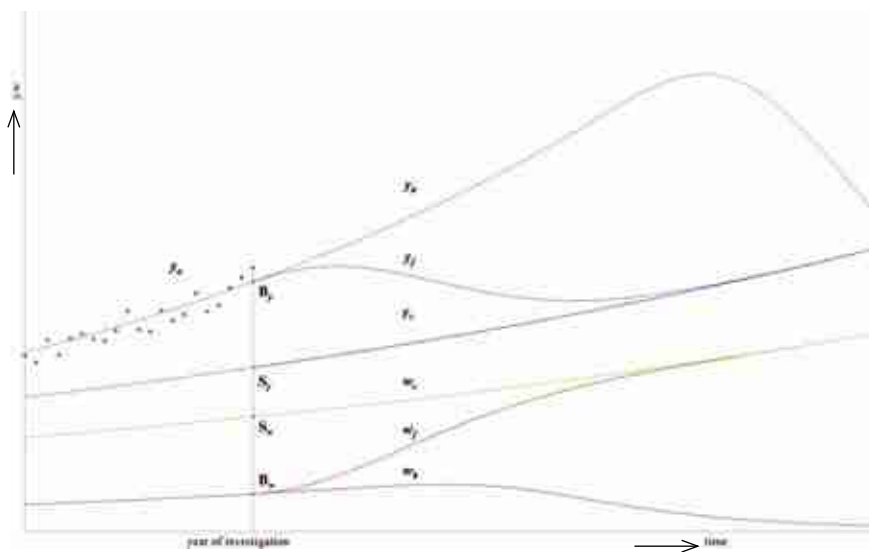
⁷¹ De hier genoemde milieufunctiesbenadering komt overeen met de eerder besproken milieugebruiksruimte (MGR).

⁷² Vrije goederen zijn voor iedereen toegankelijk, en beschikbare goederen, zoals, water, lucht.

Figuur 6: Vertaling kosten in fysieke eenheden naar monetaire eenheden.
Bron: Hueting, 2007b.

De vraagkant, dat wil zeggen de voorkeuren met betrekking tot milieufuncties, is slechts gedeeltelijk te bepalen. Via de markt zijn deze preferenties maar voor een deel te achterhalen (het betreft immers niet-verhandelbare goederen). Zodoende kan geen volledige vraagcurve worden opgesteld. Door gebruikmaking van compensatie-uitgaven voor functieverlies en voor herstel van fysieke milieuschade, kan toch enige indruk van de voorkeuren worden verkregen. Om toch een vraagcurve op te kunnen stellen, wordt gebruik gemaakt van veronderstellingen over relatieve preferenties voor milieufuncties en geproduceerde goederen. Elke veronderstelling is gerelateerd aan een daarbij behorend optimaal pad van de economie, weergegeven in Figuur 7. Figuur 6 toont de onvolledige vraagcurve (d) ook wel marginale batencurve gebaseerd op individuele preferenties, de vraagcurve gebaseerd op veronderstelde preferenties voor milieuduurzaamheid (d') en de aanbodcurve (s), ook wel aangeduid als de marginale eliminatiekostencurve. Het verschil tussen B en D is de afstand die moet worden overbrugd om duurzaam gebruik van milieufuncties te bereiken. De verticale pijl, het verschil tussen de twee horizontale lijnen, geeft de totale kosten weer die feitelijk van het standaard nationaal inkomen moeten worden afgetrokken wanneer het uitgangspunt is dat milieuschade en de kosten voor noodzakelijk herstel moeten worden meegerekend.

Figuur 7: Verschillende economische ontwikkelingspaden.
Bron: Hueting, 2007b.

Figuur 7 toont, uitgaand van de verschillende veronderstellingen, welke ontwikkelingspaden van de economie hierbij worden voorspeld. De bovenste lijn Y_a weerspiegelt het actuele economische ontwikkelingspad dat overgaat in Y_b (bij benadering). In een verder gelegen toekomst zal (in dit model) dit ontwikkelingspad leiden tot ineenstorting van de productie en daarmee van het inkomen en de welvaart, omdat cruciale milieufuncties zijn uitgeschakeld (Hueting, 2007b). Het duurzame pad⁷³ wordt in Figuur 7 weergegeven door pad (Y_s). Dit pad is echter niet direct haalbaar en daarom is er ook een duurzaam overgangspad opgenomen. Dat is het duurzame overgangspad (Y_f), ontwikkeld vanuit de actuele situatie (productie, consumptie) zonder verlies van duurzaamheid naar het nieuwe niveau, waarbij het inkomen in eerste instantie zal dalen maar de economie vervolgens op een *steady state* pad belandt. Een raming van het DNI voor de wereld, gemaakt in 1991, kwam net als een latere veel geavanceerdere studie uit 2001 voor

⁷³ Waarbij het inkomen lager ligt dan het standaard nationaal inkomen en deze in de toekomst toe kan nemen, waarbij de milieufuncties niet zullen dalen als gevolg van gebruik door consumptie en productie.

Nederland (in samenwerking met RIVM, CPB en IVM) uit op 50% van het standaard nationaal inkomen. Dat betekent dat er volgens de DNI-methode nog 50% te gaan is, wil men uitkomen op een duurzaam pad.

Ecologische Voetafdruk

De ecologische voetafdruk meet de draaglast die een menselijke bevolking vanwege de fysieke aspecten van haar consumptie aan de aarde oplegt, weergegeven in hectares met een gemiddelde opbrengst (standaardhectares) (Van Wees, 2008). De ecologische voetafdruk van een land is de totale oppervlakte die nodig is om te voorzien in de totale consumptie van voedsel, energie en andere producten en om ruimte voor de infrastructuur van het betreffende land vrij te maken. Grondstoffen die nodig zijn voor consumptie en verbruik komen vanuit de gehele wereld. Zodoende berekent de ecologische voetafdruk de som van de verschillende vereiste oppervlakten, waar ter wereld de benodigde grondstoffen zich dan ook bevinden (Jones, 2002).

Tabel 4: Elementen van de Mondiale Voetafdruk.

Bron: Juffermans, 2006.

Samenstelling van de mondiale voetafdruk

1 Akkerbouwgrond	Voor voedsel, koffie, tabak, katoen, bananen, bloemen, drugs, etc.
2 Weidegrond	Voor vee: vlees, melk, kaas, wol, leer, etc.
3 Bossen	Voor hout, papier, veevoer, medicijnen, etc.
4 Bebouwde Omgeving	Voor huizen, kantoren, winkels, onderwijsvoorzieningen, etc.
5 Visgronden	Voor schelpdieren en vis, voor mens en dier (vismee), etc.
6 Energie	Gas, olie, kolen, zonne- en windenergie, waterkracht, biomassa, etc.

De ecologische voetafdruk kan worden berekend op het niveau van een individu, een bedrijf, een stad, een land of een continent. Door standaardisatie van de methode zijn onderlinge vergelijkingen mogelijk. Het concept van de ecologische voetafdruk is eenvoudig en bezit een belangrijke educatieve en communicatieve waarde (Van Wees, 2008). De eerste vijf elementen in Tabel 4 betreffen concrete hectares, zoals dat ook geldt voor ruimte voor zonnepanelen en windmolens van het zesde element. Voor fossiele energie (gas, olie en kolen) wordt gemeten met fictieve hectares. Tabel 5 geeft aan hoe de ecologische voetafdruk wordt berekend. Zo kan ook de groene ruimte worden berekend die in theorie nodig is om de CO₂-uitstoot van de verbranding van fossiele energie weer te absorberen (Juffermans, 2006).

Tabel 5: Berekening van de Mondiale Voetafdruk.

Bron: Juffermans, 2006.

Het gaat om het totale energie- en ruimtegebruik (in hectares) per jaar dat nodig is voor de productie ten behoeve van de consumptie/leefstijl van een gemiddelde inwoner.

Totale productie in het land zelf		
Importen hierbij opgeteld	+.....	
Exporten hiervan afgetrokken	-.....	
Totale consumptie in het land	=.....	: gedeeld door het aantal inwoners

Op basis van de ecologische voetafdruk kan het 'Eerlijk Aarde Aandeel (EAA)' worden berekend. Het EAA geeft aan hoeveel hectare per persoon beschikbaar is wanneer alle bruikbare ruimte op de aarde

verdeeld wordt over de wereldbevolking (6,15 miljard mensen) en de natuur voldoende ruimte krijgt om te kunnen herstellen. Op dit moment is het EAA 1,8 hectare per persoon (Juffermans, 2006). In 2003 was de mondiale voetafdruk 14,1 miljoen hectare, gelijk aan 2,2 hectare per persoon. De gemiddelde ecologische voetafdruk van Nederland per persoon was in 2003 4,4 hectare (WWF, 2006). Dit jaar is duidelijk geworden dat de Europese Unie de mondiale voetafdruk gaat toepassen binnen haar beleid ten aanzien van natuur en biodiversiteit.⁷⁴ In Nederland wordt geprobeerd de voetafdruk onderdeel te laten uitmaken van de CBS-berekeningen (Van Wees, 2008).

Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW)

Herman Daly en John Cobb werkten in 1989 de Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW) uit vanwege de al langer bestaande kritiek op het BBP als slechte welvaartsindicator. Daly en Cobb hebben met de ISEW geprobeerd om aan alle kritieken op het BBP als welvaartsindicator tegemoet te komen. Het ISEW is geen vervanging van het BBP, maar dient als correctieve welvaartsindicator omdat de methode ook negatieve en positieve sociale en ecologische effecten meerekent. Op basis van de ISEW-methode is een tweetal nieuwe alternatieve welvaartsindicatoren ontwikkeld: de Genuine Progress Indicator (GPI) en de Measure of Domestic Product (MDP).

De basisopzet van de ISEW

Als uitgangspunt van de ISEW, die sinds 1997 wordt gebruikt, worden de uitgaven voor private consumptie genomen, zie Tabel 6.

ISEW = private consumptieuitgaven
 - welvaartverlies van inkomensongelijkheid
 + waarde van onbetaalde huishoudelijke arbeid
 + deel van de overheidsuitgaven voor onderwijs en gezondheidszorg
 - defensieve private uitgaven
 - maatschappelijke kosten milieuvuiling
 - kosten uitputting van natuurlijk kapitaal
 + kapitaalcorrecties

Van de private consumptieuitgaven wordt welvaartsverlies door inkomensongelijkheid afgetrokken en wordt de waarde van onbetaalde huishoudelijke arbeid erbij opgeteld. Bij de ISEW-methode wordt een deel van de overheidsuitgaven niet als welvaartstoename gezien maar als preventieve uitgaven. Een voorbeeld hiervan zijn kosten voor onderwijs ter voorkoming van afname van het menselijk kapitaal, wat kan leiden tot baanverlies in de toekomst. Defensieve private uitgaven worden ook van de private consumptie afgetrokken. Het betreft kosten om welvaartsverlies te voorkomen, zoals uitgaven voor een ziekenhuisrekening. Maatschappelijke kosten van milieuvuiling dragen niet bij aan een toename van de welvaart en worden eveneens in mindering gebracht. Voor afname van de natuurlijke hulpbronnen, ten koste van de toekomstige generatie, wordt een compensatiebedrag geschat dat wordt gereserveerd voor de toekomst. Als laatste toont Tabel 6 kapitaalcorrecties. Deze vinden onder andere plaats voor veranderingen in de netto internationale investeringspositie. Volgens Daly en Cobb vereist duurzaamheid van een land een zelfvoorziening op langere termijn. Het niveau van zelfvoorziening wordt gemeten aan de hand van de netto internationale investeringspositie, waarbij de neiging

⁷⁴ http://www.duurzaamnieuws.nl/mvo/insmvo_spoton.xml?id=15556&photo=159 (opgehaald 01-08-2008).

Tabel 6: Basis samenstelling van ISEW.
Bron: Bleys, 2007b.

tot lenen wordt gezien als onduurzame consumptie – de geleende welvaart moet namelijk weer worden terugbetaald (Bleys, 2007a).

In totaal bestaat de ISEW uit een twintigtal correcties (variabelen). De meeste hiervan staan vermeld in Tabel 7. Tabel 7 geeft een overzicht van correcties die voor de Belgische berekening van de ISEW zijn toegepast. Door Brent Blyes (Vrije Universiteit Brussel) is een vereenvoudigde weergave gemaakt van de ISEW, Simplified Index of Economic Welfare (SISEW). De SISEW is opgebouwd uit minder variabelen, en items met een lage kwantitatieve significantie zijn weggelaten. Er werden drie verschillende SISEW-indexen opgesteld aan de hand van verschillende strengheidscriteria. Hierbij bevat versie 1 dertien variabelen, versie 2 elf variabelen en de laatste versie negen variabelen, zie Tabel 7 (Bleys, 2007b). Het weglaten van de variabelen leidt tot slechts geringe verschillen met de uitkomsten van de oorspronkelijke ISEW. Nadat er veel kritiek kwam op de methode van de ISEW, zijn er aanpassingen gemaakt. De kritiek bestond er onder meer uit dat duurzaamheid en welvaart niet in één index zijn te vangen. Ook werden er vragen gesteld over de wijze waarop bepaalde variabelen zijn gewaardeerd. Met name de hoge mate van subjectiviteit binnen de methodologie werd als een probleem ervaren: onderzoekers bepalen namelijk zelf welke variabelen zij wel of niet opnemen (Bleys, 2007a). Om aan deze kritiekenpunten tegemoet te komen, is een herziene versie van de SISEW ontwikkeld. Voor een uitgebreide beschrijving van de tekortkomingen en doorgevoerde herzieningen verwijs ik naar Bleys (2007a). De ISEW is voor diverse landen berekend, onder andere voor de Verenigde Staten, Duitsland, Oostenrijk, Zweden en Japan. De herziene SISEW is voor België en Nederland berekend. In Figuur 8 is de herziene versie voor Nederland te zien, berekend over de periode 1970 tot 2005. De bovenste lijn in de figuur geeft het BBP per hoofd van de bevolking weer, de wereldwijd gebruikte maar onvolledige indicator voor welvaart. Hieronder zijn de SISEW voor de herziening (SISEW1 /capita) en de herziene SISEW (SISEW1 (new)/capita) afgebeeld. Wat meteen opvalt, is dat de standaard SISEW en herziene SISEW in 2005 uitkomen op ongeveer hetzelfde niveau aan welvaart per hoofd van de bevolking als in 1970.

*Figuur 8: De SISEW voor Nederland, standaard versus aangepaste versie.
Bron: Bleys, 2007b.*

In tegenstelling hiermee laat het BBP een vrijwel continue stijging van de welvaart sinds 1983 zien. Hiermee lijkt het erop dat groei in economische activiteiten niet altijd gelijk is aan groei van welvaart. Daar-

naast is er bij de beide SISEW-lijnen tot 1987 een daling waar te nemen, maar is daarna sprake van stijgende welvaart. Conclusies voortkomend uit SISEW-onderzoek en -berekeningen, waarschuwen echter dat deze methode nog niet volledig is en dat sommige kritiek op de index nog onbeantwoord blijft (Bleys, 2007b). Aangeraden wordt dan ook deze index te zien als een stap naar het ontwikkelen van een beter alternatief voor het BBP en van met name verschillende indicatoren waarmee welvaart wordt bepaald.

Tabel 7: Overzicht variabelen gebruikt voor de Belgische ISEW-berekening en de Nederlandse SISEW-berekening.

Item	Impact	ISEW 1, 2 or 3	Rationale	Methodology
Personal Consumption Expenditures	+	1, 2, 3	Personal Consumption Expenditures	From national accounts
Losses from income Inequality	-	1, 2, 3	Welfare Effects of Income Inequality	Atkinson Index ($\epsilon=0,8$) based on after tax per capita income data (deciles)
Value of Household Work	+	1, 2, 3	Value of Domestic Labour	Time spent on household work valued at the average wage rate of domestic worker
Services from Durable Consumer Goods	+		Capital Adjustment	20% of estimated stock of durable consumers goods
Public Expenditures on Health and Education	+	1, 2, 3	Non-Defensive Public Expenditures	half of government expenditures on health and education
Private Expenditures on Health and Education	-	1	Defensive Private Expenditures	half of private expenditures on health and education
Expenses on Durable Consumer Goods	-		Capital Adjustment	from national accounts
Costs of Commuting	-	1, 2	Defensive Private Expenditures	percentage of private transportation costs that can be attributed directly to commuting activities
Costs of Personal Pollution Control	-		Defensive Private Expenditures	average costs to households of waste processing facilities
Costs of Car Accidents	-		Defensive Private Expenditures	property damage and insurance administration costs of car accidents
Costs of Water Pollution	-	1	Environmental Degradation (Direct)	rescaled US point estimates for 1972 spread over study period using an index of the quality of surface water for Belgium
Costs of Air Pollution	-	1, 2, 3	Environmental Degradation (Direct)	emissions of different types of air pollution are valued using estimates of the related marginal social costs
Costs of Noise Pollution	-		Environmental Degradation (Direct)	estimated costs of noise from road traffic
Loss of Farmlands	-		Natural Capital Depletion	cumulative portion of farmland loss attributable to urbanization valued at an estimate of the forgone benefits
Depletion of Non-Renewable Resources	-	1, 2, 3	Natural Capital Depletion	primary fuel consumption is valued using a replacement cost factor that increases over time
Costs of Climate Change	-	1, 2, 3	LT Environmental Degradation	cumulative carbon dioxide emissions are valued at an estimate of their marginal social costs
Costs of Ozone Depletion	-	1, 2, 3	LT Environmental Degradation	cumulative CFC consumption estimates are valued at a fixed estimated unit cost
Net Capital Growth	+/-	1, 2, 3	Capital Adjustment	5-year rolling average of the changes in the net capital stock adjusted for fluctuations in the number of people employed
Change in the Net International Position	+/-	1, 2	Capital Adjustment	5-year rolling average of the changes in the net international investment position

Alternative economic systems - An exploratory study into practicable concepts for designing a regionalized agricultural system
Schoenmaker, B. (BYOI)
InnovationNetwork Report 09.2.224, Utrecht, The Netherlands,
December 2009.

Within the 'Sustainable Enterprise' Theme, InnovationNetwork has written the initial 'Regionalization' memorandum. The central question is: can regionalization offer a viable starting point for achieving sustainable agriculture in order to provide a long-term answer to problems relating to safe food production (at global level), irresponsible usage of natural resources, environmental impairment, preservation of cultivated countryside and the disappearance of important (social) functions from regions?

To create a regional agricultural system, several radical changes need to be made to existing practices. This Essay centres on changes in the economic system. An exploratory study was carried out into alternative economic systems that can promote regionalization, with a focus on concepts for system innovations that can be implemented at hands-on level.

The following alternative economic systems were looked at:

1. Participative economy;
2. Partnership economy;
3. Solidarity economy;
4. Equality economy;
5. Ecological economy.

Each system is described in terms of the underlying principles and instruments. The suitability of each system for realizing a regionalized agricultural system is also assessed. The required transitions in relation to the existing economic system are also indicated in each case, as it is obviously important to know the possible consequences of incorporating an alternative system into a new regional agricultural system.

The essence of each of the alternative economic systems is indicated below:

- **Participative economy**
Participative planning forms the starting point for determining production and consumption (allocation). People have influence and a say at direct level.
- **Partnership economy**
Cooperation and mutuality constitute the starting point in developing and implementing solidarity-based practices. Collective resources are generated to realize and optimize innovative concepts (based on values of solidarity) and behavioural change.
- **Solidarity economy**
People and Planet are central in models, indicators and policy.
- **Equality economy**
Operationalization of equality between genders, cultures, generations. Balance between ecological, generation and production systems.
- **Ecological economy**
Sustainable scale, the economic sub-system forms part of the ecological system. Fair distribution of resources: basic ecological rights for everyone.